

Кн. I.

СІЧ.

Кн. I.

Літературно-Науковий і Педагогічний Збірник.

- Грицько Чупринка.—Museum.
Валеріан Підмогильний.—Гайдамака
Валеріан Підмогильний.—Ваня.
Валеріан Поліщук.—Краса.
Валеріан Поліщук.—Дош іде, співа й ридає.
П. Устяк.—Гірські потоки.
Т. Романченко.—Хай сонце ясне догорає.
Т. Романченко.—Море.
Д. Явір.—Встань, народе!
Д. Явір.—О, почекайте, не тужить.
Валеріан Поліщук.—Турганець.
Валеріан Поліщук.—Порох людський.
Дмитро Чернявський.—Туга.
Гете.—Порада.
В. Юноша.—Островський і Карпенко-Карий.
Ф. Дубішев.—Самостійне писання в школі.
Дмитро Чернявський.—Доісторичне минуле України.
Скалки життя:
Илько Кирнос.—Also sprach Kain.
Видавнича справа з Катеринославі.
Хроніка літератури і мистецтва.

№ 59.

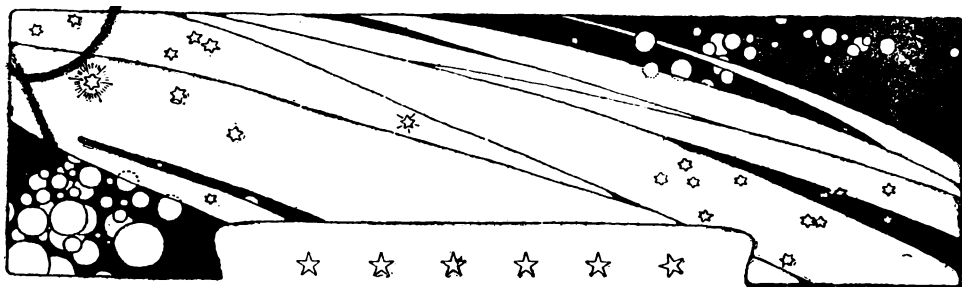
„Українське Видавництво в Січеславі“.

1919.

Видавнича справа в Катеринославі.

Видавнича справа в Катеринославі за першу половину біжучого року, в умовах більшовицького оригінального інтернаціоналізму, що важкою лядою накрив нас і тримав кілька місяців одірваними і відокремленими майже од всього світа і од людей, мов би з завязаними очима і клейтухом забитими вухами (що, власне, зосталось і на пізніший післябільшовицький час), зазнала чимало перешкод. І справді, як могла розвиватися українська книжкова продукція, коли видавець високим тинем одгорожений був од письменника і читача, од продуцента і споживача, коли влада на кожному кроці ставила препони, для годиться лицемірно виправдовуючись незалежними обставинами: друкувати ти, мовляв, маєш повну волю, але паперу для тебе немає, бо потрібен він для „советских“ видань. Цілком натурально, що в таких умовах мусили замовкнути деякі дрібні наші видавництва, як „Стежка“ і „Стежка додому“, керманічі яких вибули з Катеринославу, і „Слово“ та видавництво Кащенко. Не кидали своєї праці, власне, тільки „Українське Видавництво в Катеринославі“, „Каменярь“ і „Союз Споживчих Товариств“.

Українське Видавництво в Катеринославі, що в грудні минулого року було матеріально майже зруйноване, коли, під час нападу на Катеринослав Махна, згоріла його книгарня, книжкова комора і друкарня, згодом загоїло свою глибоку рану, в травні місяці навіть реорганізувалося на нових кооперативних підвалинах, під назвою „Українське Видавництво в Січеславі“, взялося знову до чергової роботи і до цього часу надрукувало такі книжки: *А. Кащенко*. „Борці за правду“. „У запалі боротьби“. „Кость Гордієнко-Головко“. „Під Корсунем“. „Над Кодацьким порогом“. „На руїнах Січі“. „З Дніпра на Дунай“. „Зруйноване гніздо“. „Запорожська слава“. „Славні побратими“. „Дніпрові пороги“. „Історія Запоріжжя“. *Мамин-Сібірjak*. „Старий горобець“. „Поганий день Василя Івановича“. „Пригоди статечної миші“. „Моя хата скраю“.—*В. Корнієнко*. „Запорожський клад“.—*Д. Ярош*. „Збірник творів“.—*Уйда*. „Оповідання“ в перекладі *О. Кривинюк*.—*В. Степовий*. „Іван Котляревський“.—„Сірко“, народня казка.—„Малюйте, діти!“, кн. 2.—Незабаром має вийти з друку: *Т. Г. Шевченко*. „Кобзарь“.—Ухвалено до друку: *Я. Якуша*. „Географія України“.—*В. Кошик*. „Букварь для глухонімих“ з малюнками *Магалецького*, *Погрібняка* і *Горбоносова*.—*Ф. Дубіщев*. „Темник“, а також готується до друку цілий ряд збірничків народних казок і невеличких популярних брошюр.—На далі Видавництво має провадити свою справу більш систематично, по певному плянові, який охоплює цілий ряд цікавих галузів мистецтва, науки, публицистики і педагогії. До Видавництва, врешті, перейшов і літературно-науковий і педагогічний збірник „Січ“, що спочатку мав виходити як журнал-місячник під фірмою Катеринославського Українського Учительського

С І Ч

Кн. I.

ЛІТЕРАТУРНО НАУКОВИЙ І ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗБІРНИК.

Кн. I.

ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА.

MUSEUM.

*Схились уважно в храмі Клії
До зламків давньої краси:
Тут всюди спомини та мрії
Про давні дії і часи;
Тут єсть знаки дитинства націй,
Юнацтва пращурів твоїх,
Знаряддя творчості і праці
В змаганнях вічних життьових;
Тут грають відблисками слави
Затерті вічністю віки
І в млі холодної уяви
Огні запалюють палкі,—
Огні таємного горіння,
Що переходять з роду в рід,
Із покоління в покоління
І кличуть людність до побід;
Тут із епохи кам'яної
Нам свідчить кожний кремінець
Про силу праці запальної,
Що мав в житті народ-борець;
Тут є свідоцтва влади й слави
І сили волі без кінця,—
Не раб ледачий і лукавий
Створив культуру з кремінця!
Так не сумуй же в храмі Клії,
Іди працєю, іди гори
І всі бажання, всі надії
В нове життя перетвори!..*

ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ.

ГАЙДАКА.

(Оповідання).

I.

Це було року 1917. Коли зав'язалась бійка між гайдаками й червоногвардійцями, то до гайдаків прийшло два учні сьомої класи К-ської гімназії й запропонували свої послуги. Їх прийняли з радістю, бо людей було мало, дали їм по винтовці, дали ремінний пас з набоями, й учні стріляли, вартували, носили крадькома з вакзалу кулеметні ленти, спали й їли, як справжні козаки.

Гайдаки бились чотири дні напружено й з запалом, а однієї ночі старшина, побачивши, що справа програє, звеліла тихенько виступити з міста; вкупі з ними виступили й два учні сьомої класи.

Перший з їх був високий на зріст, кремезний юнак, з кучерявим розкішним волоссям, орлиним носом, похмурий і мовчазний. Він пристав до гайдаків того, що чув, ніби то в їх багато зброї, й хотів здобути собі пістоль. Тоді серед учнів старших класів була мода носити з собою в класу пістолі, баришувати їми й гратись на лекціях. Пістоль коштував дорого, а у похмурого юнака з орлиним носом завше бракувало грошей і він не міг його собі купити. Але з першого кроку юнакові не пощастило: йому дали винтовку, а пістоль, не дивлячись на його найенергійніші заходи, не довелося одержати. Через це він зробився ще більш мовчазним і хотів уже кинути гайдаків, але відступили вони так несподівано, що він не потрапив вже проскочити непомітно додому.

Другий учень був невисокий, худий і слабосилий. Він прийшов до гайдаків того, що був зовсім розчарований у житті й навіть серйозно думав про самоубийство. Йому так обридло своє безсиле тіло, своя худорлявість, випнуті маслаки на обличчі, що він сумував иноді довго й болісно иноді плакав і проклинав усе на світі вродливе й чудове. Коли він думав про своє життя й життя взагалі, то воно здавалось йому маленьким, нічємним і тонким, як він сам. Бог, до котрого звертався він з гарячими моліннями, не допомагав йому й тільки мовчки дивився з величнього темного образу. Він хотів проклясти й Бога, але не повернувся язик.

Першого учня звали Васильом; другого—Одесьом. Але про імення їх ніхто не считав, і коли до їх звертались, то просто казали „ви“.

Коли рідне місто, де були батьки, школа, знайомі, темніло вже ззаду невразною плямою, над котрою маячили високі фабричні коміни, що,

здавалось, зараз упадуть і віллються в загальну темряву, Василь похмуро сказав:

— Вже відступили.

Олесь, котрому було боляче кидати рідні місця, батьків, яких він любив і котрі його любили, змахнув непрохану сльозинку й радісно підтакнув:

— Авжеж відступили.

Спереду дивилась на їх снігом крита рівнина, величчя, як віра, неосажна, як кохання, незрозуміла, як банність. Люди йшли, сунулись уперед, а вона відходила назад спокійно й задумливо. Рівнина мовчала; жадного згука не було чути, люди ступали тихенько й не розмовляли, щоб не порушати тиші. Навкруги під проміннями місяця синіли сніги, й здавалось, що це перед очима не снігова рівнина, а безкрає глибоке море. Від цієї думки робилось трошки моторошно й люди горнулись один до одного.

— Дай цигарку,—попрохав Олесь.

— Далеко доставати,—відповів Василь, нахилився, взяв пригоршнею снігу й почав поволі жувати його.

Олесь хотів спитати ближчого гайдамаку, куди вони всі йдуть, але мовчання снігів скувало йому губи, гнітило його й йому хотілось плакати. Він оглянувся назад: міста вже не було видно й ззаду стало вже так само синьо, як і спереду. Олесь напруженням волі примусив себе не заплакати.

Вдома Олесь звичайно вставав пізно, бо вчилися в його школі після обіду, і в одній білизні підходив до свічадла, котре вважав за єдиного вірного і правдивого приятеля. Тут він починав ретельно дивитися на себе з ненавістю й призиравством, не минаючи ні одного клаптика своєї жовтої шкури. Сорочки він ніколи не застібав і тому було видно худі, як дошка, груди, на котрих випинались смугами ребра. Шия була довга, тонка й на їй незграбно сиділа висока голова. Олесь вдивлявся в своє обличчя й воно здавалось йому плямою, одноманітною, невиразною й рівною. Не було помітно ні носа, ні очей, ні рота. Він одходив тоді трохи далі від свічадла й показував сам собі язика; потім напружено вдивлявся, стискував кулаки, сварився довго й зосереджено, складаючи в цей жест всі свої сили, й шопотів предушено:

— У, проклятий, проклятий...

Олеся не любили дівчата, певніше, не помічали його; це було образливо й жорстоко. Він був не дурний, але й не дуже розумний; розумний власне остільки, щоб розуміти, що він поганий, нецікавий і нікому непотрібний. Товариші ставилися до його чудно: коли він приходив до класи,

то вони весело тискали йому руку, а потім зразу ж забували про його. Коли він підходив до гурту під час якоїсь розмови чи наради, то балачка провадилась так само, ніби то ніхто й не підійшов. До сьомої класи він цього не помічав, а тепер помітив одразу й зрозумів, що він непотрібний. Від свідомости своєї непотрібности він мучився й плакав.

З «квітами й вершками» класи він не міг зійтися й пристав до «камчатки». Тут, щоб бути прийнятим до гурту, вимагалось тільки знання масних анекдотів. Для того, щоб не відставати від „камчатки“, Олесь попросив повести й його до повії, до котрої ходила вся доросла частина класи. Його повели й він з одчаєм ввірнув в багно роспусти, ввірнув увесь з головою, ногами, душею. З огидою згадував Олесь маленьку кімнатку, в котру налізало одразу чоловіка з п'ять; в кімнаті перед іконою завше блимала лампадка і за ситцевою заслоною стояло ліжко. Кожної суботи Олесь ходив туди з співучнями, захльобувався й потопав.

А вдома на самоті проклинав усе: й співучнів, і повію, й життя. Молився він довго й часто, але Бог не міг або не хотів йому допомогти.

Коли гайдамаки прийшли в найближче село, то Василь сказав:

— Я вертаюсь додому.

В його кишені лежав пістоль, хоч і не дуже гарний, але всетаки пістоль, із котрого можна було стріляти й котрий можна було продати в скрутну хвилину.

— А я далі йду,—одмовив Олесь.

Він хотів попросити Василя зайти до батьків і переказати, що він, Олесь, живий і здоровий, бо він знав, що батьки його дуже люблять і зараз помирають від туги, але визнав, що це слабодушність, і нічого не переказав.

День перебули в селі, а вночі знову пішли далі. Знову мовчали синьоваті сніги, мовчали люди й земля. Серце Олесь колотилось турботно, але згук його був порожній і розгублений. А в грудях скупчувалися важкі хмари, підступали до горла поводи й рішуче, душили, лоскотали, але Олесь напруженням волі опановував себе й не плакав.

II.

Олесь уже третій день відступав з гайдамаками з міста. Чого він пристав до гайдамаків, а не червоногвардійців—він і сам не знав. Він тільки постановив полізти туди, де вбивають.

Як вирушили з міста, гайдамаків залишилось щось біля сотні чоловіка. В надії сполучитись з вільними козаками околишних сел, вони прямували на велике село Мартинівку, де був збірний пункт вільного козацтва. Коли ж гайдамаки підступили до села, то виявилось, що вільні козаки сами

розброїлись під впливом чуток про успіхи червоногвардійців, а також і тому, що місцеві селяне схилились на бік більшовиків. Селяне навіть не пустили гайдамаків у село, щоб не накликати на себе помсти червоногвардійців. Даремно отаман загону, вродливий і кременний осаул Дудник, переконував їх озброїтись і сполучитись з ними, щоб укупі боронити інтереси „нашої рідної України“. Селяне згоджувались, що боронити Україну треба, але озброїтись не захотіли і в село не пустили. Гайдамакам нічого не залишалось, як повернути від села.

— Ось вам і українці,—казав Дудник козакам, що оточували його навкруги, пересипаючи свою промову московською лайкою.—Дочекались допомоги! Що ж, хлопці, мабуть по домам. По-одинці, щоб червоногвардійці не перебили. Хто хоче, хай зараз іде, хто не хоче, хай піде з нами переночувати в маєток. Тут за п'ять верстов. Ну, рушайте.

Рушили. Олесь уже ледве тягав ноги. Він шкодував, що не пішов до червоногвардійців. Ті хоч б'ються, грабують, а ці лише відступають без бою, та ще й до того расходяться.

Ноги боліли страшенно. Як переходили через якусь маленьку річку, Олесь провалився на льоду, й черевики, хоч він їх і сушив на вогнищі, зробилась шкарубкими, тісними й немилосердно терли ноги. Останній час він робив так: спершу йшов швидко й випережав усіх; потім лягав на сніг і спочивав. Коли його наздоганяли вже останні, то він знову біг уперед і лягав. Инакше він не здолав би йти. Руки зовсім задубіли від морозу й пальці ледве ворушились. Важка винтовка й харчі різали плечі. Кілька разів він хотів залишитись по дорозі й тільки кепкування гайдамаків, людей, схожих на волів, примушували його залишитись. Олєсєві не хотілось бути слабкішим од усіх. Потім і становище гайдамаки по своїй охоті вимагало від його особливої щирости.

Гайдамаки ставилися до його з легеньким презирством. Вони майже не розмовляли з ним. Тільки один, подивившись на гарну смушеву шапку Олєся, запропонував йому помінятись. Олєсь з радістю взяв його потерту, засмальцьовану шапку й віддав свою. Він був радий зав'язати з ними які-небудь стосунки, але нічого не міг знайти спільного з цими похмурими людьми. Так само, як і в класі, тут він був непотрібний і самотний.

Нарешті, прийшли до маєтку якогось дідича, котрий давно вже забіг безлиху з дому, щоб не зарізали селяне, й зайняли головний будинок. Наварили каші, повечеряли. Наготували кулемет, постановили варту й лягли спати. Олєсь давно не спав уночі, та ще й у хаті. Простеливши шинелю, він з рауванням простягся на підлозі. Душі було також спокійно, як і тілові. Олєсь позіхнув і почав садати про те, куди йому йти звідсіль. Грошей було мало, а додому далеко. Може хто з козаків буде в місто

вертатись, то вкупі й підуть. Промайнуло обличчя матері й зробилось важко. Потім Олесь заснув.

Прокинувся він від стрілянини. Не розібравши, що коїться, Олесь хотів вибігти на двір, але почув, що там навипередки тьохкали два кулемети. Хтось гукнув йому:

— Ей, ти! Годі спати! Червоногвардійці!

Це слово прочумало Олесь. Він обережно взяв винтовку й поплазував по підлозі до виступу стінки, бо кулі вже почали бити вікна, залітаючи в кімнату. Олесь сховався за виступом і, висуваючись обережно, почав стріляти крізь вікно. Серце тіпалось швидко, і думалось про те, як би швидче й зручніше встромляти обійми. Одного разу струмок кулеметних куль залетів у кімнату й заторохтів по стінці. Олесеві захотілось виплигнути із схованки під кулі, але струмок раптом зник. Винтовочні кулі свистіли понад самим виступом і було вже небезпечно стріляти. Одна з куль дряпнула Олесь по руці й розірвала рукавичку.

— Добре, та мало,— посміхнувся він.

Зненацька стрілянина почала стихати. Чути було вигуки: „Ми здаємося. Годі стріляти! Хлопці, кидай зброю!“

— Це наші здалися. Ось і фінал бою.

Олесь неодмінно хотів іти в атаку, а бій скінчився. Це викликало в йому чуття глибокого незадоволення. Він шпурнув рушницю й вишов на двір. Будинок був очеплений червоногвардійцями й вони відбирали у гайдамаків зброю. Старшина й гайдамацький писар були пов'язані; кілька червоногвардійців роспитували щось у отамана, а той мовчав і дивився у бік. Олесеві за гомоном не було чути, що саме вони питають, але було видно, що червоногвардійці починають звірити. Один із їх ударив Дудника по щоді. Той стиснув зуби й зробив крок уперед; навкруги все стихло.

— За що це вони його?— спитав Олесь гайдамаку, котрий стояв поруч з ним.

— Та він, як усі здались, ще стріляв із кулемета й забив їхніх чоловіка з шість.

— А нащо було здаватись? Їх же небагато.

Гайдамака здвигнув плечима й одвернувся.

— Запорожці!— подумав з презирством Олесь.

А тим часом червоногвардійці почали гукати:

— До стовба його, до стовба!

Отамана потягли й поставили біля стінки. Чоловіка з десять одійшло від його кроків на кілька й націлились. Олесь зрозумів, що отаман уже загинув, і він нічим не може допомогти йому. Він подивився на Дудника й здивувався його спокою й байдужности. Жадний м'яз не рушився на його

обличчі, тільки очі дивились похмуро-похмуро. Не хапаючись, Дудник хрипучим голосом проказав:

— Хлопці! Не забувайте мене й Україну!

Гайдамаки поскидали шапки.

— Не забудем,—гукнув Олесь з запалом, підносячи руку з шапкою вгору. Всі оглянулись на його, й Олесь засоромився.

Грюкнув залп, і отаман, незграбно ступивши вперед, важко впав навколюшки, кілька хвилин залишився в цій позі, а потім простягся лицем до землі. Олесеві раптом захотілось додому, захотілось спокійно сидіти в своїй кімнаті в теплі й читати. Незабаром дві години—час іти до школи. Олесь похапцем обідає й швидко йде, щоб не спізнитись. Ось у класу, після другого дзвоника, вхде маленький, старенький вчитель малювання в кашкетці й кальошах, щоб не застудитись; за ним кілька чоловіка несуть різні приладдя: підставки, орнаменти, гіпсові руки й голови. Всі учні підводяться й кажуть гуртом:

— Шанування й поважання глибокої старости дідуневі, Андрію Петровичу, що прослужив сорок сім і три роки.

— Спасибі, голуби мої, спасибі,—каже Андрій Петрович.—Ну, малюйте собі з Богом.

— Андрій Петрович, можна тихенько заспівати?

— Співайте, тільки не дуже голосно.

Затягують: «Ой, у лузі», «Шабленку». Співають і малюють. Коли співи облихнуть, починають розповідати що-небудь цікаве, сміються. Андрій Петрович сидить коло груби, гріє старечі кістки й кожного разу неодмінно питає:

— Ну, панове, як же наша революція?

Цього питання вже досить, щоб почалися політичні змагання. А Андрій Петрович під палкі промови тихенько дрімає на стільці. Ніхто його не буде й йому, сонному, не роблять капостей того, що він нікому не заважає.

Чується дзвоник. Андрій Петрович прокидається, натягає кашкетку і йде до дверей. За ним шикуються уся кляса: хто несе шитки, хто підставки, хто так іде. Як вийдуть у коридор, то затягають Андрію Петровичу: «Со святими упокой» і «Вічну пам'ять». Дідусь іде попереду й радісно сміється: йому приємно, що учні його люблять. А ззаду підіймають до гори підставки, ніби то хоругви. Так проважають його аж до вчительської, а потім...

— Хто ти такий?

Олесь здригнувся; перед ним стояв червоногвардієць, видко—хтось із начальників.

— Гайдамака.

— Я бачу, що не цар. Ти по своїй охоті?

— Так.

— Туди його,—хитнув головою начальник на зв'язаних старшин.

III.

Козаків пустили на волю, як неспідомих, а старшинам і Олесеві накинуди обвинувачення у змові проти совітської влади, організації бунту й озброєного відпору й повідомили, що везуть їх у Харків на революційний суд.

— Ви знаєте, що революційний трибунал неодмінно засуде нас на страту?—спитав у Олеса гайдамацький хорунжий.

— Мабуть,—байдуже відповів Олесь, але не вірив у можливість своєї смерті. Його більш турбувало те, що йти не було жадної змоги. Черевки так зашкарубали і стали такими тісними, що кожний крок завдавав невимовних страждань. Олесь ішов, ледве тягнучи ноги: ступати було занадто боляче.

По шляху до станції залізниці Олесь не пройшов і пів верстви, як звалився на сніг і рішуче сказав, що далі не може йти. Прибігли червоногвардійці.

— Вставай!—гукнув на Олеса один із їх, молодий, зі злими очима й маленькими вусами.—Вставай, блазню! Ач, прокляті гайдамаки! баламутити нарід баламутять, а як лихо, то немоцні які робляться. Вставай, не прикидайся!

Олесь знову сказав, що йти не може.

Тоді другий червоногвардієць з ненавістю вдарив його по ногам батоном. Олесеві зробилось боляче й соромно. Ударили його й в друге і ще дужче. Олесь якось похапцем схопився на ноги, зробив три кроки й упав, зовсім знесилений і принижений, лицем на сніг. Він не хотів нічого бачити й чути.

Навкруги засміялись.

— Ось вам і гайдамацький генерал!

— А ще по своїй охоті пішов! Бач, безсиле яке! Спід матеріної спідниці вирвався. Буржуй!

— Справді, що буржуй! Дивіться, пальто з смушевим коміром.

Олесь не стримався; його взяла злість того, що вони знущались над безсилим і обеззброєним ворогом. Прокляті боягузи! Вміють тільки мирних людей ростилювати. Він повернувся й сказав:

— А вам заздрісно, що в мене пальто гарне? Так пограбуйте. Ви ж усі колишні злодії та душоуби!

Червоногвардійці оторопіли від таких сміливих слів.

— Е, он воно що,—протягом проказов той, що назвав Олеса генералом.—Он він куди!

— Та що ми будемо з ним вожжатись? Багнет під бік та й край!

— Ні, цього не можна. Знавш, що заборонено. А ми його до комисара. Хай розмалює його, як треба. Ходім, ти!

На Олеся найшов запал:

— Не можу я йти.

— Иш, палло! Та я тебе...

Олеся побачив коло грудей вістря багнету, але це не зробило на його жадного вражіння.

— Коли!

Червоногвардійці почали лаятись і змагатись, що робити з «генералом». Олеся лежав і посміхався; він був переконаний, що Бог не дасть йому загинути. В той же час було приємно бачити, що він несподівано звернув на себе увагу. Олеся з радістю думав, що червоногвардійці ставляться до його не байдуже, а зі злістю. Нарешті, червоногвардійці з руживць зробили мари й з лайками й нахвальками понесли Олеся, як зраненого. Йому було весело. Донесли до воза з харчами й поклали там.

— Стривай, доїдем до станції,— нахвалялись вони.

Що б його не чекало на станції, а зараз Олеся був радий тому, що їхав. В ногах помаленьку ворушилася кров; Олеся почував це. Його поклали на спину й тому то було видно небо. Воно здалось Олесеві якимсь новим і надзвичайно чудовим, ніби він уперше на віку побачив небо.

— Немов я ніколи не помічав його раніш. Хмарки білі, волохаті виснуть наді мною й не рушаються. Іду вперед, а як дивиться на небо, то немов стою на місці. Не трусять. Тільки повітря холодне. Фу, чого це так руки заніміли?

Олеся підніс руки до рота й почав дмухати на них. Руки стали нагріватись.

— А як заплющити очі, то здається, що лежиш на постелі. Заснути б, чи що? Де це я? А, мене везуть на станцію, там буде росирава. Я їх образив... Що ж, бити будуть чи уб'ють? Ну, нехай: все до того йде. Звичайно, я бажав цього. Чудна я людина! Зараз силкуюсь пригадати, чого я пішов сюди, чого кладу в домовину батьків—і не можу дати відповіді. А може вже й померли батьки? Я ж із дому пропав без вісті...

Серце боляче защемило.

— Все одно, все одно край... Я вже загинув; хоч і не вб'ють тут, то все одно незабаром помру від туберкульозу. Не жити мені... А, Бог... Господи, допоможи, порятуй! Я ж вірю.

Олеся росплющив очі. На небі ті ж хмарки.

— Там високо недосяжний Бог. Він бачить все. А скільки ненависти!.. Я теж ішов людей вбивати, гадав найти спокій у бою. Мені молитись треба. Нема мені спасення й на тім світі, я загинув. Якось по-

кірливо я все терплю, як плоха тварина. Що падає—те я й їм. Хіба я здо-
був що-небудь боротьбою, хіба я боровся? «Борітеся—поборете!»—це
гасло тієї партії... ес-ерів. А я хіба поборов що-небудь? Я не ес-ер... Я
пішов сюди битись... так. Але не во ім'я повинности й боротьби, а з одчаю.
Я тварина малодушна. Хе, хіба ж то людина, хто не вміє поставити себе
серед інших людей? То ж корова. Ось мене везуть на смерть,—чого ж я
не радію? Я ж шукав смерті. Дурень, хіба людина мусить шукати смерті?!
То вже не людина, а недолюдок. Недолюдок загине. Ростріляють мене—добре,
залишать живим—буду жити, посадять у в'язницю—буду сидіти. Хіба ж
я буду пручатись? Я нікчемність! Хе... мене може роздушити кожний. Підійде
червоногвардієць, проведе ножем по горлянці і каюк, немає мене.

Олесь знову почав дмухати на руки.

— Хочеться подумати про дім, але не варто. Ну, що мені тепер?
Ну, повмирали батьки, і я через годину, день, два, місяць—теж помру,
Так що ж? Га? А, Бог... Може порятує. Господи, прости й помилуй... Ну,
я помру, другий помре, третій... Прийде час, повмирають всі мої співучні
й учителі. І нічого. Земля не перевернеться. Один раніш, другий пізайш.
Господи, заступи мене твоєю благодією. Пречиста Діво... Я ж кажу, що це
нічого. Смерть—дрібниця. Родився—помер. А перемежок між цими бігуна-
ми—життя. Це формула. Підставив у цю формулу людину—кінець: помре.

Непомітно для себе Олесь заснув. Прокинувся він від голосного покрику:

— Вставай! Заснув, шельма!

Олесь схопився, протер очі. Потім засміявся.

— Як же це вийшло, що я заснув? Ви не знаєте, товаришу?

Червоногвардієць похмурився.

— Знаем вас... підмазується.

— Дурень,—подумав Олесь, і його гарний настрій вмент зник. Все
посіріло навколо.

— Ходім до комисара.

— Хіба вже приїхали?

Олесь оглянувся. Дійсно приїхали.

IV.

Проти уявлення Олеся комисар був інтелігентна на вигляд людина,
не обірваний і обшарпаний, а вдягнений в захисного кольору вбрання, з
револьвером і шаблею. Як привели Олеся, комисар одправив усіх із кімна-
ти й запитав:

— Ти ж що це? Гай-да-ма-ка?

Його спокійне обличчя почервоніло й заворушилось. Олесь хитнув головою.

— Га? Молокосос, ланець, хлопча, а вже контр-революціонер? Буржуй?

Ти що ж це, га? Проти кого? Проти великого руського народу? Проти пролетаріату?.. А ти знаєш, що робить нарід з зрадниками?—пятав комисар, наступаючи на Олеся.—Він їх нищить! Розумієш, як комашню!

Комисар зробив рух рукою, щоб показати, як нарід нищить зрадників; Олесь оступився назад, щоб комисар його не вдарив. Але комисар уже заспокоївся й сів.

— Я представник влади народу й мушу оберегати інтереси його. Так, чи ні? Олесь хитнув головою.

— І я їх бороню, як це личить громадянину. Молодий чоловіче, ви ще зовсім хлопчик, ви юнак. Хіба можуть бути в ваші роки справжні переконання? Ви вирости у буржуазній сім'ї, вас виховали у певному дусі, а ви своїм батькам й повірили. Чого ви сами не придивилися до життя? Ви ж знаєте, що Україна—це тільки причіпка для буржуїв. Ім аби ім'я, аби сховати за чимсь свої егоїстичні інтереси. А ви цього не зрозуміли, молодий чоловіче, і повірили зрадникам. Як же це так, га? Негарно, молодий чоловіче! А потім друге питання: нащо ви ображали наших лицарів-вожків, оборонців від імперіялізму—славетну червону гвардію. А чи ви знаєте...

Далі комисар почав перебирати славні вчинки червоної гвардії. На столі, за котрим він сидів, стояла шклянка чаю. Олесь дивився на неї й йому дуже захотілось чаю або кави, чогось солодкого-солодкого. Комисар почав розповідати про Маркса й Енгельса. Олесеві ще більш захотілось чаю.

— Ну, так як же? Ви зрікаєтесь своїх переконань!

У Олеся засмоктало під ложечкою, чаю хотілось до нестями. Тому то його взяла злість.

— Ні від чого я не відрікаюсь. Я боронив інтереси України й буду далі їх боронити від усякого гвалту й грабування,—різко промовив він, не дивлячись на те, що [в школі в змаганнях між товаришами він мовчки тримався загально-російської орієнтації!

Комисар, побачивши, що його красномовство загинуло марно,—а він був дуже переконаний що до сили свого слова,—образився.

— А, так он як! Україну, кажеш, борониш? Ти побачиш, яка то Україна. Покличте лікаря,—гукнув він крізь двері.

— Навіщо лікаря? Ой, щось цікаве буде,—подумав Олесь з рапто-вим захопленням, і знову було приємно, що він грає тут не малу роль.

Хвилини з десяти шукали лікаря.

Комисар заспокоївся й почав продивлятися папери. Олесь стояв і нудьгував. Ні на що було дивитись; на стінках кімнати не було нічого, крім звичайного й нецікавого роспису потягів, благання тимчасового уряду про підтримання й напівобірваного плакату позики волі. Вікна кімнати виходили в сад і дерева, стовпившись коло самих їх, заступали краєвид.

Одесь цікавився, навіщо комисар наказав покликати ліваря, й не міг відповісти собі на це питання. Думка про лікаря зовсім захопила Олеся й він перебирав у голові можливі пояснення.

Міркування обірвалися з приходом самого лікаря, людини невисокої на зріст, з сивиною. Він, видно, недавно снідав або пив чай, бо ще пережовував їжу. За лікарем ввійшов червоногвардійський вартовий і став біля дверей. Лікар, привітавшись з комисаром, глянув на Олеся.

— Отсе? — запитав він.

— Так. Як ім'я й прізвище?

Одесь сказав.

— Пишіть, — звернувся комисар до лікаря. — Цього року 22 січня покарано на смерть рострілом гайдамаку по своїй охоті Олеся Привадного за непослух і опір. Присуд виконано на станції Липки об (комисар глянув на дзигарі) 11 годині й 45 хвилини на дванадцяті ранку. Лікар такий то. А я печатку прикладу.

Одесь, почувши свідцтво про свою смерть, не захвилювався. Просто й в голову не йшло, що жива людина може почути свідцтво про свою смерть. Він був певний, що скоїлась помилка й хотілось йому підійти до комисара, плеснути його по плечі й сказати.

— Годі комедіянта з себе вдавати. Я живий!

Потім глянув слідком за комисаром на дзигарі за своєю спиною на стінці, здивувався, що не помітив їх раніш, і побачив, що вже 11 годин й 40 хвилини. Тоді Одесь зрозумів, що через п'ять хвилин він буде лежати на землі, пронизаний десятком куль. Потім його зачеплять мотузкою й потягнуть, може, закопають, а може, й ні. Обов'язково зачеплять мотузкою. Потім він буде гнити, смердіть, шкура облізе.

Одесь почув, як почали холонути ноги. Спершу пальці на ногах, потім латки, кульша, живіт, груди. Холод, як хвиля, котився з долу до верху. Очі закрились обрусом і Одесь помітив, що кімната починає первертатись. Він енергійно блімнув очима, обрус спав.

— Треба триматись спокійніше, байдужніше... як отаман, а то будуть сміятись. Треба молитись. Через кілька хвилин я буду перед судією. Господи, прости за все, прости за злість і за непокірність волі твоїй. Прости мені, як творінню своєму й як немоцній людині. А батько, мати?

Захотілось рддати.

— Хоч би ще годинку пожити, помислити про все. Хоч все одно, все одно... Чекати смерті, катування. Хай зараз, зараз. Господи, приьми мою душу. Треба молитись за комисара й червоногвардійців... Господи, пробач ім, не відають бо, що творять.

Холодний піт виступив на чолі.

— А як поставляться до моєї смерти? Хоч хто заплаче? А батько... о, він, як не помре, то заплаче. А інші? А товариші? Господи, у мене немає товаришів! Як прикро! В школі відправлять панахиду й забудуть. Усі, усі забудуть. Там... теа... жита будуть, їсти, пити, кохати. А я? Я вже мертвий. Он свідоцтво. За віщо ж я? Мені вісімнадцять років, мені ще жита та й жита... За що мене розстрілювати? А, я сам шукав смерті... Ні, це не може бути! Хто це сказав, що я смерті шукав? Комисар? Бреше він...

Думки метелицею бігали, ворушились і зникали.

— Адреса батька?

— Якого батька?—запитав Олесь з нахабством.

— Твого.

— Немає у мене ніякого батька. Я нічого не скажу,—відповів він, щоб його залишили й не зважали в ці останні хвилини помислити.

Прийшов гурток червоногвардійців з винтовками, оточили Олесь і повели.

— Що я зробив цим людям, що вони будуть убивати мене? А чи не все одно? Все одно помірати. Прожив би ще десять років, прочитав би ще п'ядесят книжок, переночував би ще з десятьма жінками... отже, я уже все це знаю, все куштував, не варто жаліти. Ні, ні! Боже, прости за думки. Треба молитись. Як? Кому? А, Богові... так.

Олесь почав: Огче наш, але зараз же його перепинили суворим покликом.

— Скидай пальто!

Олесь ростібнувся й кинув пальто на сніг. Морозне повітря ударило в груди й залоскотало. Раптово прибуло йому сили, енергії. Хотілось потягнутись добре, випростатись, плягати, бігти, щоб не замерзнути.

— Руки назад!

Зв'язали руки й поставили до стінки.

— Очі зав'язати?

Олесь слупчив усю силу волі й відрікся. Він хотів дивитись на обличчя тих, хто буде стріляти, але не зміг; неприємне почуття від наставлених на його рушниць, а також свідомість того, що ці рушниці будуть стріляти, покорчили його й він одвів погляд. Одначе встиг роздивитись, що червоногвардієць, який стояв проти нього, цілився йому саме в голову. Олесь перевів очі на небо.

— Вже більш ніколи не побачу. А всі ще будуть жита... А я? За що? Може, впасти на вколюшки й благати, прости? Може залишать життя? А як не залишать, то мені все одно. Повзати, цілувати вбрання... Та що це я? Збожеволів? Господи, дай сили!

Голова горіла; тіло кусав мороз.

— Раз!

— Що це? Команда? Стріляють за третім разом.

Олесь глянув у бік і побачив комисара; той командував, червоногвардійці тільки цілились.

— І як у їх руки не задубіли? У мене вже німіють.

Олесь поворушив пальцями за спиною.

— Вже скомандували, раз... Ой! Може, бігти? Уб'ють. Спробувати? Ні, буду стояти. А може пригнутись та побігти? Ганебно. А жити ж хочеться. Чи дуже ж боляче помірати? Ударе, мабуть, дуже. Уже скомандували раз... ще два, а потім кінець.

Олесь прикусив нижчу губу, щоб не закричать або не завити від жаху, тупої роспуки й чорної туги. Серце колотилось занадто міцно, аж здригувалась сорочка. Воно поволі, але дуже прудко гнало кров по тілу, так прудко, що Олесеві було важко дихати. Вдаре й стане. Потім знову вдаре так, що затремтить все тіло, болюче задзвенить у вухах і зашумить у голові—й знову спиниться.

— Два!

Серце похапцем пручнулось і боляче вдарило. Перед очима замиготіло. Олесь напружено подався трохи вперед і завмер у цім русі чекання. Коліна тремтіли. В голові була одна думка:

— Зараз, зараз, зараз...

Весь він—одне напружене чекання. Серце нервово билось, але Олесь не чув його: він боявся прослухати команду: «три», жахався, що залп застане його несподівано. Жили на обличчі надулись, очі були ростулені до краю, вуха трошки піднялись, зуби зціпились. Всі почуття сконцентрувались на чеканні слова «три».

— Відставити! В ночі ростріляємо,—гучно крикнув комисар, і всі винтовки опустили. Червоногвардійці з реготом підійшли до Олесь, кстрий застиг у напруженій позі, і розв'язали йому руки.

— Вдягай пальто!

Олесь нахилився, взяв пальто, вдягся. Він нічого не розумів. Комисар мусив крикнути—«три», червоногвардійці—стрельнути, а він—впасти й померти. Вийшло щось несподіване: комисар гукнув не «три», а щось инше, але що саме—Олесь не розібрав, червоногвардійці не стрельнули, а він не впав, а йде кудись живий. Це непорозуміння.

— Що ж це мене помилували?

— Не дуже. Сьогодні вночі ростріляєм.

— А чого ж не зараз?

— Щоб ти знав, як Україну боронити.

Олесеві зробилось гірко-гірко. Гірко від почуття того, що як би він

був не такий нікчемний і нікому непотрібний, то його б зараз же ростріляли. А то з ним можна й погратись—він все одно не вкусить.

Одесь болюче жалкував за тим, що його не вбили....

А ранком другого дня Олеся били шокполами, а потім пустили на всі чотирі вітри змученого й знервованого, ображеного й приниженого душею й тілом. І тоді він не міг вже опанувати себе й істерично плакав.

ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ

В А Н Я.

(Оповідання).

Ранком Ваня вставав о восьмій годині, умивався, цілував тата й маму і сідав пити чай. Все це він робив похапцем, того що ранком було найбільше діла. Перш усього треба було побігти на город подивитись, чи не поспів той баклажок, котрий вже вчора почав червоніти. Треба було повиполювати траву на грядках, де були посажені квітки. Потім тихенько, так щоб ніхто не бачив, вирватись з двору й побігти в степ до рівчака. Там, далеко від людей, у Вані був свій власний городець: весною він посадив там баклажків і кавунів. Правда, зійшло тільки два кущики баклажків і одна огудина кавунів, але й з цим маленьким баштаном було досить клопоту: тричі на тиждень треба було непомітно брати туди пляшку з водою й поливати.

Взагалі, до цієї пори, поки поспіє городина і її можна буде зірвати й зїсти, Ваня мусив триматись напружено: нікому з товаришів не можна було казати про свій город, бо товариші з заздрощів зіпсували б усе. А як хотілось похвалитись своєю працею! Як хотілось побачити заздрісні погляди! Але цієї втіхи дозволити собі було не можна.

Щоб усунути від себе спокусу, Ваня навіть рідше став гуляти з товаришами, а здебільшого сидів у кімнаті й будував із кубиків залізницю.

Випивши чаю, Ваня вийшов на подвір'я. Там він подивився на кабанця, котрого йому подарувала мама. Кабанець був зовсім рудий, і на його сходились дивитись усі сусіди, бо він був якогось надзвичайного кольору. Ваня дуже втішався, що цей надзвичайний кабанець належить йому, й дуже шанував його. Взявши паличку, Ваня просунув її у щілину хлівця й почав обережно чухати кабанця за вухом. Кабанець, зрозумівши ласку, вивернувся до гори черевом і захрюкав з раювання. Покінчивши з кабанцем, Ваня пішов подивитись на баклажок; той дійсно почервонів, але тільки з одного боку. Ваня зірвав його, боячись, щоб не склювали куря, і поклав достигати на хлів. Трави на грядках було мало, й Ваня постановив вицолоти її завтра.

Тепер залишалось саме головне — крадькома проскочити до річка на власний город.

На вулиці нікого з товаришів не було; Ваня швиденько побіг на гору й спустився в долину. Тепер він ішов тихо, плутаючись у високій траві. Із трави роєм вискакували коники і з шелестом розлітались на всі боки. Десь звисока лилась пісня жайворонка — весела, потужна й легка. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайний.

Ваня боявся степу. Він був такий похмурий і мовчазний, що як би не співи жайворонка та стрекотіння коників, то Ваня може б ніколи й не ходив по йому. Спід ніг густим туманом піднімались пахощі щебреця — важкі й доскотливі. Вони змішувались з гарячими проміннями сонця й наповняли голову солодкими хвилями близького, пожаданого сону. Трава на степу була не зелена, а жовтосіра, немов хто злий висмоктав із неї соки життя й залишив тільки нікчемні стеблини.

Ваня йшов у гліб степу. Тут не було жадних шляхів і стежок, того що сюди не їздили й не ходили. Річка був далеко. Його проривала дощова вода й з кожним роком він робився глибшим і страшнішим. Серед рівного степу він зненацька крутими прирвами падав униз, жовтіючи своїми глиняними стінками. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що в середині степ жовтіший, ніж на поверхні.

Річка вився по степу, вихоплюючи то тут, то там величезні грудки землі, але скрізь був однаковий: крутий, жовтий і глибокий.

Коли Ваня в перший раз побачив річка, то довго, здрігуючи від жаху, дивився на його страшно-мовчазного й загадково таємного. Вані здавалось, що це роступилась земля й чекає, щоб хтось заліз у її глибочінь. Тоді поволі, з упертою рішучістю, почнуть сходитись стінки річка й, не дивлячись на божевільні крики й шалену метушню, задуть свою необачну офіру й знову розійдуться, щоб манити людей. Спускаючись туди в перший раз, Ваня зробив крок і чекав кілька часу, чи не почнуть й справді сходитись стінки річка, й тільки переконавшись, що цього не буде, й заспокоївшись, робив другий крок.

Ваня почав обережно спускатись з кручі; суха глина сунулась спід його ніг, і щоб не покотитись униз, він хапався за колючі куці дерези — єдиної рослини, що зеленіла на боках річка. На дні річка яскраво палали сояшні проміння, відбиваючись від жовтих стін його. Всю вохкіс висмоктало сонце із глини й сухе повітря, наповнене гірсьим глиняним пилом, дряпало в горлі за кожним подихом; від цього червоніло перед очима, хотілось висунути язика й задихати швидко розявленим ротом, як це роблять собаки.

В однім місці рівчак вужчав й прохід заступили кілька дерев, що невідомо як жили в таких несприятливих умовах. Цей прохід був найстрашнішим місцем рівчака, й Ваня недурно боявся його. Одного разу, пролізаючи крізь хваткі галузі дерев, Ваня зачепився за сучок граєм сорочки. Коли він оглянувся назад, то побачив між сплутаним гіллям незграбні контури чогось великого й сірого. Зрозумівши, що це люджер схопив його за сорочку й не пускає, щоб звісти, Ваня несамовито закричав,—і цей покрик голосною луною покотився по рівчаку,—а потім рванувся й побіг, залишаючи на сучку шматок сорочки. Заходючись від диких покриків, котрі похмуро підхоплював рівчак, не озираючись на боки і тільки чуючи, що ззаду тупотить щось важке, він упав на росипчасту землю, бився об неї головою, дряпав її руками з передсмертного жаху.

Заспокоївшись трохи, Ваня спробував було лізти наверх, але потім передумав, знайшов ціпок, ліг на землю й поплазував до дерев. Орлиними очима вдивлявся він у їх гущину, зробив шалений скок і кинувся з високо-піднятим ціпком у сплутане гілля, але там уже нікого не було. Тоді Ваня сів і тихенько засміявся від радості,—люджер утік, люджер злякався!

Після такої несподіваної зустрічі з люджером, Ваня довго гадав про те, чи не краще буде йти степом трохи далі й обминати страшний вузький прохід; думка про люджера була лясна й приваблююча й міцним магнітом тягла Ваню в рівчак ті таємниці, котрі ретельно ховались між його жовтими, сипучими стінами.

Як тільки знову підійшов Ваня до рівчака, то його владно потягло спуститись у попередньому ж місці. Коли він знову наблизивсь до дерев, то не почував нічого, крім пекельного холоду. Захолили руки й ноги, на голові лежало щось важке й душило її, серце ледве билось; блідість, як у мертвяка, покрила його обличчя, й ступати було важко. Зі зціпленими зубами й стуляними кулаками поліз він у гущину, не борючись від гілля, котрі дряпали обличчя. По той бік проходу Ваня скажено закрутився від радості, що сповнила груди і шукала виходу в реготі й плачу. І Ваня реготав і плавав.

Трохи далі від страшного місця на жовтизні глини звертав на себе увагу клаптик чорної землі. Тут, ретельно обгорожені паличками, зеленіли два кущики баклажків і огудина кавуна. Ваня випростав одну з паличок, що похилилась. Все було до ладу, як слід.

Ідучи сюди, Ваня кожного разу боявся побачити чіі-небудь сліди, крім своїх. Тоді не тільки загинув би його город, але й сам рівчак загубив би свою таємність і приваблівість. Ваня вважав рівчак своїм власним з того менту, коли прогнав звідсіль люджера. Одного разу Ваня рішуче наказав

рівчаків, щоб той нікого не пускав на своє дно, а хто б осмілювся спуститись, щоб душив того своїми стінами. І рівчак мовчки вислухав наказ, а Ваня в цім мовчанні почув ніби урочисту обіцянку-присягу.

Вертаючись додому. Ваня зустрів одного з товаришів—Митьку, якого він не любив. Не любив за те, що Митька був сильніший за його, й ще за те, що Митька завше знаходив де-небудь у лісі шолковицю або дику грушу й показував свою знахідку тільки тоді, як давали йому кілька копійок.

Тепер Митька бігав по вулиці верхи на великій палиці з батоном у руках і по його радісному широкому обличчю Ваня побачив, що той знову щось знайшов.

— Здоров,—гукнув Митька.—Де був?

— Гуляв.

— А ти знаєш, що я знайшов? Я знайшов у лісі диню. Хрест-і-Бог, справжня диня. Вже жовтіє.

Справа ставала цікавою.

— Помажи,—запобігливо попрохав Ваня.

Митька скрутив дулю.

— А ось не хочеш? Сам знім. Здорова диня.

Митька весело зареготав і підстрибнув на своїй коняці, а Вані захотілось ударити його. Але Митька кинув сміятись і, подійшовши близько до Вані, прошепотів йому на вухо:

— Я знаю, де Жучок.

Ваня аж хитнувся.

— Брешеш! Де?

— Еге! Так і скажу. Дай свого чорненького пістоліка, тоді й скажу. Инакше й не проси.

Митька хльостнув батоном, сіпнув палицю й пострибав по вулиці, збиваючи ногами хмару пилу. Ваня постояв трохи на місці, а потім помаленьку пішов додому. Він був злий на Митьку й йому не вірилось, щоб той знав, де Жучок.

Ваніного Жучка покачав скажений собака і його вбили. Перед тим, як убити, Жучка прив'язали на подвіррі на шворці й так держали два дні, щоб запевнитись, що він дійсно сказався.

Перший день Жучок поведився спокійно й тільки иноді починав голосно брехати, показуючи незадоволення своїм становищем. Вані було заборонено підходити до собаки й він здалеку дивився на його, не розуміючи, чого це Жучка прив'язали й до його не можна підійти погратись, як колись. Коли ж Ваня виносив йому хліба, то Жучок хапав шматок на льоту крутив хвостиком і скавчав.

На другий день Жучок не той став. Очі його налялялись кров'ю, зробились лютими й великими, він хрипуче брехав і рвався з шворки. Потім він підібрав під себе хвоста, підвів голову й завив спершу тихо й жалібно, а потім дико, нестримано, голосно. Ваня хотів заспокоїти його й виніс хліба. Жучок кинувся на хліб так, як кидається собака на шпурнутий на неї камінь, почав гризти хліб, розкидаючи його на всі боки і не перестаючи хрипіти й вити.

— Жучок, Жучок, — покликав собаку Ваня.

Жучок простяг до його голову й затуманеними очима подився. В цім мов би невидючій погляді, в очах червоних і нетямучих, у ростуленім роті, з котрого текла слина, Ваня побачив те, що зветься скажениною. Ваня не знав і не розумів, що то воно є, але зразу серцем відчув, що то сила уперта й руйнуюча, і йому зробилось боязно. Він побіг до матері й промовив.

— Мамо, мамо, як Жучок дивиться...

Ваню випроводили гуляти, а Жучка застрелили й невідомо куди загли. Ваня плакав, прохав показати Жучка, але його запевнили, що той зірвався з мотузка й забіг. Ваня повірив і заспокоївся.

А тепер Митька каже, що знає, де Жучок. Правда, він візьме за те, що покаже, й біленького пістолика, трохи попсованого, але й того було шкода. Ну, й на Жучка дуже кортіло подивитись. Після обіду Ваня взяв біленького пістолика, довго дивився на його й думав. Почав було будувати зализницю, але справа не пішла гаразд. Тоді Ваня вийшов на вулицю; Митька гуляв там у м'яча. Ваня покликав його й сказав:

— За цей пістолик покажи, де Жучок.

Митька покрутив пістолик в руках.

— Поганий, але байдуже. Мати твоя не буде за його питати?

— Я скажу, що загубив.

— Добре. Ну, ходім.

— Куди?

— У ліс. Він там.

— Щож він там робе?

— Як що? — засміявся Митька. — Він же вбитий. Лежить.

Серце у Вані застукотіло й на очі набігли сльози, але він нічого не сказав. Вони пішли.

Ліс був великий і густий. Хто входив у його, той зразу потрапляв ніби в инший світ. За стіною дерев по один бік було життя, сонце, день, а по другий — смерть, холодний вечір. Тхнуло вохкою землею й рослинністю; ноги шаруділи по сіро-жовтому торішньому листі й хрустіло сухе до долу поспадале галуззя; дерева мовчазно підносили до гори свої сірі стовбури,

вкриті плісінню й мохом. Відкілясь неслоь стрекотіння й дзвжчання невидимих істот, що жили в лісі; це одноманітне стрекотіння й співи далеких пташок не порушали тиші, котра одвічно панувала в лісі, а навпаки, додавали їй чогось закінченого, робили гармоничвою.

Зверху, в темній гушавині сплетяних в поцілунку верховіть, через котру не проходило світло найяснішого дня, брєвіли співи самого лісу— сумні, як горе, замислені, як закоханість, чудові, як запал. Ці співи кликали до чогось величнього й дивовижного, тільки не знати до чого. І скільки б не слухав—не почувеш, скільки б не благав—не вблагаєш: не скаже ліс, до чого кличуть його співи—чарівні, як радощі, запашні, як степ зелений, нестримані, як бурі льот.

Митька й Ваня взялись за руки.

— Мені боязно,—промовив Ваня.—Чого він шумить?

— Ліс? Справді, чого він шумить?

Обидва замислились і спинились.

— Я думаю, того, ще йому боляче,—сказав Ваня.

— Мабуть. Ну, ходім швидче.

Вони дійшли до багновища. Ноги по кісточки грузли у липкому холодному болоті, а повітря було таке важке, пройняте цвіллю рослин й пахощами яскравих болотяних квіток, що дихати було неприємно й тяжко. Тут, коло шелестуна-очерету, на потолочевій пухкій траві лежав Жучок. На боці в його, на тіх місцях, куди влучила дріб, червоної невеликими грудочками засохла кров. Над роспаханним боком з неприємним гострим дзвжчанням вилися зеленкувато-золоті мухи, налякані появою двох страшних і незрозумілих для їх істот. Потім мухи заспокоїлись, знову посідали на Жучка й почали бігати по крові, спинаючись то тут, то там, де траплялись смашні місця.

Очі в Жучка були заплющені й він поманеньку, майже непомітно ніби дихав. Ваня одразу ж побачив, як ритмічно похитувався його бік, вкритий мухами.

— Він дихає!—скрикнув Ваня.

— Справді,—прошепотів Митька.—А я раніш не помітив. Він ще живий.

Вони стояли, не знаючи, що робити.

— Знаєш що?—сказав Митька похмуро:—давай доб'ємо його, щоб не мучевся...

— Як доб'ємо?—спитав Ваня.—З пістолика не можна, бо він не вбиває-

— Не з пістолика... просто каміннями або кийками.

— Давай,—відповів Ваня й затремтів.

Побігли збирати каміння й натягли їх цілу купу. Першим кинув камінь Митька. Камінь важко й придушено вдарився об бік Жучка, сплоснувшись мук; у багновищі заплигли жаби. Потім шпурнув камінь Ваня й не влучив. Камінь плюснувся об землю й навкруги полетіли грудки сірого, рідкого болота.

Ваня ніби образився й, схопивши в руки скільки мога було каміннів, підбіг до Жучка й на відстоюнні кроку почав озвіріло бити його в голову, бік, живіт. Слідом за Ванею підбіг Митька й удвох вони шпурляли важке каміння, важко одсапуючи, не пам'ятаючи нічого й не почувуючи иншого бажання, крім бажання влучити в Жучка й добити його. Обличчя в їх стали довгасті і поблідлі; иноді на їх проблискувало шаленство, а в широкому розплющених очах світилось щось тупе й дике. Коли не стало каміння, в їх руках з'явилися товсті кві й ці кві лягали на Жучка з одривчастим задушеним ляскотом. У Митьки злетів з голови кашкет і ростріпане волосся, при кожному замасі кием, підіймалось до гору; в ці менти Митька був страшний.

Били доти, поки із тремтячих рук не повнипадали кві. Гостре незадоволення від того, що ще хотілось бити, а сили вже не було, й невідоме м доти захоплююче обурення опанувало їми. Ваня вже харчав від притоми, задихувався й ледве стояв на ногах; Митька тільки одсапував і раз-по-раз ковтав слину. Вони подивились один на одного й по невисловленій згоді зробили рух до Жучка, щоб схопати його, рвати на шматки, видерти очі й язика, кусати його тіло зубами, але, глянувши на Жучка, спинились: Жучка не було. Замість його лежав безформений рудо-сірий шматок м'яса.

— А-а-а-а...— несамовито заверещав Ваня й подався навтьоки.

Слідом за ним побіг і Митька. Чипляючись за гілля, спотикаючись й знову підводячись, бігли вони, простягнувши вперед руки, щоб не вдаритись об стовбур якогось дерева, того що перед очима їх манячили чорнуваті плями й крапки.

На узліссі вони спинились і спочивали кілька хвили, не кажучи й слова. Потім поволі пішли додому. Коло дому Ваня не своїм голосом сказав: — Нікому... не кажи.

Митька хитнув головою й, діставши з кишені пістолика, подав Вані. — На назад... не треба...

Ваня взяв пістолика й не здивувався, що Митька віддав його назад. Вдома Ваня ліг на ліжку й заховав голову в подушку.

Він почував, що було зроблено щось негарне. Це мучило його, тягуче смоктало, й він не втримався й заплакав. Заплакав й злякався, що хтось прийде сюди й побаче його сльози та й неодмінно вгадає, що робив він за півгодини перед цим. Ваня перестав плакати і, схопивши подушку обома

руками, лежав тихенько, притулившись до стінки, щоб його ніхто не помітив. Але в середині в його переверталась важкими клубками чорна туга й надушувала на тендітні груди маленької людини. Вані захотілось кудись між чужі люди, щоб ці люди думали, що він гарний, добрий хлопчик. Потім стало жалко чогось такого, що немов би уже розбите було, ростоптане й чого ніяк не можна вернути. Ця жалість, переплітаючись і змішуючись з невиявленим жахом перед заслуженою карою, стиснула до болю груди, й Ваня заривав голосно, з великими перервами між хлипанням.

— О-о-о-о!—тягнув Ваня все голосніше та голосніше.

— У-у-у-у!—мало не харчав він, стихаючи, аж поки й зовсім затихав, ніби заспокоювався. Через мить такого непевного спокою він знову починав голосити, різких, верескливих нот досягаючи, й згодом знову затихав. Сліз не було, й тому то Вані робилось все важче й важче, немов би на груди з кожною хвилиною накладалась нова вага. В своїм риданні Ваня мов би хотів вилити свій сум,—сум серця, яке почувало, що зроблено те, чого робити не треба було,—а замість того, цей сум побільшувався, облутував Ваню, як туман невблаганий, густий і непрозорий.

— О-о-о-о!—стогнав Ваня і в цім стогнанні вже не було дитячого плачу. Це був крик матері, що бачить, як катують її дитину, це було зітхання людини напередодні смерті.

Прибігла мати й стара нянька, почали заспокоювати його, розпитуючи, що з ним сталось.

— Ванічко, Ванічко, дитино моя, що з тобою?

Ваня тільки здригував, тулячись до подушки. Йому соромно було показати своє обличчя, бо здавалось, що на обличчі написано все, й усі прочитають те, що Ваня сам уже ховав від себе у темній глибині душі.

— Я бігав і впав... ударився дуже... боляче...—проказав він з перервами, немов гикаючи.

— Що ж ти забив?

— Коліно... аж ось...

Мама нахилилась і поцілувала забите коліно. Ваня притулився до її грудей.

— Мамочко, ти мене любиш?

— Люблю, дитинко моя... рибонько...

Після пригоди з Жучком Ваня став задумливий і замкнений, потайний. До товаришів він майже не виходив і весь час сидів у кімнаті й будував з кубиків залізницю. Вчився він ретельно, добре пильнував лекцій, але у всіх вчинках його почала проглядувати неувважливність, ніби він завше гадав не

про те, що робив. Полюбив він також страшні казки і слухав їх з таким виглядом, немов би хотів знайти відповідь на якесь питання. Мати, звичайно, звернула увагу на зміну вдачі сина й навіть розмовляла про це з батьком. Але батько з'ясував її по-своєму: Ваня, нарешті, зрозумів, що йому, синуві власника такого великого хутора, не личить водитись з майбутніми кучерами та льокаями. Цьому треба було тільки радіти. А що Ваня став задумливий, то це теж гарно,—може, з його вийде вчений або письменник. Мати заспокоїлась, і Ваню вже не турбували, не докучали йому.

Думку про рівчак, де був його город, Ваня гнав від себе й перестав туди ходити. Він неохоче і рідко виходив з кімнати і уникав залишатись на самоті. Навіть коли будував він залізницю, то коло його мусіла сидіти нянька, бабуся Ганна, котра колись гляділа його, а тепер просто жила в їх, плела рукавиці й дерла пірря. Коли Вані обридала залізниця, він сідав коло бабусі Ганни, брав її за руку й прохав:

— Роскажи про розбійників...

— Еч, який! Про розбійників йому! Не знаю я про розбійників. Розбійники погані люди і будуть вони на тім світі у пеклі мучитись.

— Бабусю, а хто ще в пеклі буде?

— Хто не слухається, хто б'ється, хто лається...

Ваня слухав, тулячись до бабусі.

— І будуть вони там у казанах в смолі кипіти, і будуть їх чорти, прости, Господи, залізними виделками штрикати й за язика вішати. О, Господи, прости наші прегрішення!

Бабуся позіхала й христила рота.

— Бабусю, а Жучка у рай пустять?—спитав одного разу Ваня.

— Якого Жучка? Того, що у нас був? Тож собака, нечиста тварина, хіба ж їй можна в рай? Гріх так і казати, Ваню, ох, покарає тебе Бог.

— А де ж він буде?—допитувався Ваня.

— Як де? Нігде. Здох і край.

Але не такі картини малював собі Ваня. Він ясно бачив, як Жучок бігає по зеленому райському саду, нескажений вже, чорненький, радісно гавкає, а праведники й святі Божі кидають йому хліба і м'яса. Навіть сам Бог, старенький і сивенький, з довгою бородою й вусами, як у сторожа Юхима, посміхається й гладє Жучка по шві. І весело-весело живеться там Жучкові.

Ось инший малюнок пропливає перед очима Вані. У великій сірій кімнаті, де тхне смаженим і горілим, на залізній сковороді печуться він і Митька. Це дуже боляче. Чорні волохаті чорти перевидають їх загостреними дрючками, потім кидають у кип'ячу смолу, а вони кричать і корчаться від болю. Іноді суди заходе Мати Божа й полєхшує муки всім грішникам; а коли доходе вона до їх, то каже:

— Це ті хлопчики, що мучили Жучка й убили його? Не хочу я допомогти їм. Хай мучаться без кінця-краю...

А вони прохають, плачуть, падають навколяшки.

— Мамо, мамо, ти мене любиш?—питав Ваня.

— Люблю, люблю дуже. А що таке?

— Посидь коло мене, поки я засну.

Мама сідала коло його, гладила по голові, а иноді міцно цілувала.

— Мамо, скажи, є пекло?

— Є, дитинко моя, там грішники...

— Я не хочу, щоб було пекло... Мамо, скажи, що пекла немає.

— Ні, воно є, але для тебе воно не страшне: ти-гарний, слухлявий, мій синочку.

— А Бог добрий?

— Добрий, дуже добрий, мій голубе. Ти ж кожного дня й вечора молишся йому. Йому треба молитись.

Ваня заспокоювався, але заснути всетаки не міг. Останніми вечорами Вані здавалось, що в перемешок між ліжком і стіною просувались чийсь лапи й шкрябали стінку, немов якась звірюка хотіла видряпатись з підлоги на ліжко. Ваня від жаху сунувся до краю ліжка, ледве не падаючи додолу. Ранком він хотів присунути ліжко щільніш до стінки й сам побачив, що вільного місця там не було й ліжко стояло, зовсім присунуте до стінки.

— Куди ж тут можна лапу просунути?—дивувався Ваня й довго думав над цим, але ні матері, ні бабусі не сказав нічого. Тоді він почав прохати маму, щоб сиділа коло його, поки він засне. Перший вечір, коли сиділа мама, ніхто не шкрябав під ліжком, а на другий Ваня знову почув шарудіння й клацання зубів. Він стиснув материну руку й, важко дихаючи, спитав:

— Мамо, ти нічого не чуєш?

— Ні, синочку, а що таке?

— Нічого... а скажи, тут вовків не буває?

— Ні, не буває. Вони живуть далеко-далеко. Спи, спи.

Ваня раніш думав, що це вовк забігає ввечері до кімнати й хоче його вкрасти, як украв він одну дівчинку, про що розказувала бабуся. А раз вовків тут не може бути, то це, виходить, Жучок хоче вкусити його за те, що Ваня бив його. Думка про це гострими колючками шпигала гарячий мозок, захоплювала віддих й холодила тіло. Вже засипаючи, Ваня шульвися від жаху й бурмотів:

— Жучок... прости... не кусай...

Згодом вдень Ваня зовсім не згадував про Жучка, сміявся, гуляв з товаришами і вже подумував про те, що пора відвідати свій город, але коли наближався вечір, то щось ніби відгонило від його веселості і сміх, і він починав сумувати; коли ж світом опановувала темрява, то кожний шелест глибоко турбував Ваню. З неприємним і банним почуттям Ваня лягав спати і хоч коло його сиділа мама або бабуся, він знав, що з'являється слід ліжка чорні лапи й чується клацання зубів. Він чекав їх появи з напруженням, завмираючим серцем і важкою головою. І коли почивалось уперте шкрябання пазурами об стінку, Ваня почував якесь страшне задоволення, бо гадав, що інакше й бути не може, й Жучок неодмінно мусить помститись.

Вані дуже хотілось піти в ліс подивитись на Жучка й, може, помиритись з ним. Він уже кілька разів підходив до мовчазної стіни лісу, але зайти туди не здолав. Йому було соромно дерев, котрі бачили, як він бив Жучка кием і каміннями; здавалось, що коли він підійде до того місця, де лежав Жучок, то верби, що схилились над драговиною, прогомонять:

— Одійди, поганій хлопче! Геть звідсіль. Твоє місце в пеклі.

І ці слова підхоплять пташки в своїх співах, ліс у своїм шепотінні й очерет у своїм шелесті.

Одного разу, блукаючи на узліссі, Ваня з тремтячим серцем і затуманеною головою ввійшов у ліс. Там, як і попереду, було напівтемно, придушено й холоднувато. Крадькома, поза деревами, обережно йшов Ваня до багновища і ще здалеку в ніс йому вдарили неприємні пахощі дохлятини. На місці Жучка був уже не сіро-жовтуватий шматок м'яса, а важко тхнув чорний обгризок. Ваня спершу не помітив його серед купи каміннів, але підійшовши ближче, злякав з його рій мух і ватагу чорних жуків з довгими швидкими ногами.

Ваня довго стояв і дивився, як зоспокоєні мухи й жуки доїдали тіло Жучка, і вже не помічав тих гнилих, занудливих пахощів дохлятини, котрі наповняла повітря. І думав він про те, що вже нічого не може зробити для Жучка, а хотілось зробити щось і цим «щось» спокутувати свій гріх. Хотілось, щоб зараз із гушавини очерета вийшов чарівник з золотим костюмом і сказав:

— Ваню, хочеш, я тебе зв'ям, а зате Жучок буде жити?

Ваня відповів би без вагання:

— Іж швидче...

Але чарівник не виходив. Хотілось, щоб з неба злетів добрий янгол і щоб на руках в його був Жучок веселий і повненький. Хотілось, щоб Жучок сказав:

— Ваню, я на тебе не сердюсь.

Але нікого, нікого не було. Небо було чисте, як світло; одноманітно гудів джміль над червоною квіткою.

Тоді серед товстої зеленої трави з довгим глибоким зітханням упала навколюшки п'ятилітня людина, грузнучи в слизькій холодній болоті, й, схиливши голову та простягнувши руки до неба, проказала:

— Жучок, рідний! Я знаю, ти в раю, тобі там гарно... прости мене... скажи, що простив...

Відповіді не було.

— Не хоче... не прощає... так мені й треба,— миготіло у Ваніній голові й він по волі підвівся. Тиха банність засмоктала у середині. Тепер Ваня зовсім певен був, що Жучок помститься. Збираючись іти до дому, Ваня ще раз наблизився до чорного м'яса й знову з сердитим дзижчанням схопились мухи й з швидким шарудінням росипались жуки. Ваня почав вдвлятися у брудний обгризок і думав про те, що це він винний в тому, що від Жучка залишилось таке гідке й погане.

— Жучок,—прошепотів він тихо.

У багновищі квакнула жаба і ще з більшою ввічливістю захилитався очерет. Зненацька Ваня знову почув ті могольно-тухлі пахощі дохлятини, котрі підіймалась слід ніг. Дихати було гідко, немов у груди вливали смердючі помві. Злість, несподівана й владна, опанувала Ваню й він з гарячими очима почав обурено топтати гниле м'ясо, що чвакало під ногами.

— Не боюсь тебе, ти клятий, не хочеш вибачити, ось тобі!—кричав Ваня й, скінчивши цю джуку наругу, засміявся; сміх його луною пронісся над байлузним багновищним й завмер в очеретах.

— Не боюсь тебе,—перековано проказав Ваня й пішов додому.

Проходючи повз рудого кабанця, він спинився й довго чухав йому боки паличкою. Тут же він згадав про баклажок, котрий давно поклав достигати на хлів і живо поліз туди, щоб достати його, але баклажок роскльовали горобці; баклажків уже наспіло досить і Ваня не дуже розгнівався на злодійкуватих горобців. Вдома він просто прибіг до матері й, винувато посміхаючись, сказав:

— Мамочко, я бігав коло дряговини й упав, штани зацаскудив. Не сердься, дай інші, я побіжу на вулицю гуляти.

Мама тихенько потягла його за вухо, але зразу ж лала йому нові штани, й через кілька часу Ваня вже плигав по улиці верхи на розкішній коноплі, силкуючись випередити найкращих їздців.

Ввечері Ваня рішуче заявив, щоб мама коло його більш не сиділа; й дійсно, вже ніхто не шкрябався по стіні. Ваня радісно шепотів:

— Ага, ага, злякався!

Вночі, коли всі спали, Ваня прокинувся від того, що хтось почав його душити. Він розплющив очі й побачив, що душила його мама. Ось вона схилилась над ним і однією рукою стискує йому горлянку.

— Чого... ти... душиш?—прохарчав Ваня.

Але він спроектував не розібрав, що сталося: то не мама, а вже гадюка обвилася круг шиї. Ваня хотів відкинути її, коли то вже не гадюка, а Жучок схопив його за горлянку й гризе. Почуття від цього було тяжке й доскотливе. Ваня схопив Жучка обома руками й, напружуючи всі сили, одірвав ол горла.

— Що ж це таке, Жучок?—питає Ваня:—жили ми з тобою гарно, а кожного дня вивозив тобі хліба, кісток, а иноді й м'яса, а ти гризеш мене.

— А ти забув, як бив мене?—гарчить Жучок і з очей в його сплетється вогонь.

Ваня так і захолов і побачив, що спід ліжка вилізає чорт з виделкою й насмішкувато шкирить зуби. За ним ще один... ще... їх багато! Всі чорні, гідкі й великі. Ваня, цокаючи зубами від холодного жаху, що охопив його льодовими обіймами простяг уперед руку, щоб захищатись, але Жучок сплигнув з ліжка, побіг до дверей і сховався за ними; вкупі з ним сховались й усі чорти.

Тут Ваня почув, що він мусить встати з ліжка й пробігти в ті двері, за котрими сховався Жучок з чортами. Ваня знав також, що всі вони вискочать з засідки, накинуться на його, будуть кусати й штрикати виделками. Льодовий жах, від котрого німіли й тремтіли ноги, розростався, заволодівав усим Ванею, стискував груди в своїх міцних холодних обіймах і корчив руки. В голові стукотіло, немов зверху йшов густий кам'яний дощ. Ваня хотів крикнути, покликати на допомогу, але ввесь він був ніби закутий у залізну клітку і йому не можна було рушити ні губами, ні язиком. Віддих завмер, серце спинилось, все тіло терпло, а по голові ще дужче били невидимі каміння. Ваня схопився й побіг... Коло дверей на його навалилось щось темне, слизьке й холодне. Воно зовсім обхопило Ваню, стискувало його, залізало в ріт, викликаючи огидну нудоту; він корчився, угинався, пручався руками й ногами, хрипів, бурмотів щось незрозуміле, рвався всим тілом, бився головою, а воно ще міцніш стискувало його... вже ніяк було ворухитись. Свідомість свого безсилля страшенно пригнічувала. Ваня почув, як замирає в йому життя, пручнувся з надприродною силою, скинув з себе слизьку істоту, поривчасто задихав і прокинувся.

В той же мент під ліжком почувось сердите шкряботіння й уперте клацання зубів. Ваня не своїм голосом вереснув і зомлів.

ВАЛЕРІАН ПОЛІЩУК.

КРАСА.

Стоїть в повітрі обважнілим
 П'янючий запах бузини,
 Дурманить голову, мов чадом,
 І навіває звільна сни.
 Кріпнися трохи, мучиш книгу,
 Та скам'яніла голова
 Додогу пада, лише чуєш,
 Як десь пташина щось співа.
 Неначе ближче надлетіла,
 Над головою гомонить.
 Ось, чую, лащиться до тіла
 І просить, просить так любить...
 Вдивляюсь—бачу: то не пташка,
 А ясна Панночка якась.
 — «Чого прийшла сюди, дівчино?»
 Відповідь співом полилась:
 — «Я жду давно, що ти, коханий,
 До мене прийдеш у садок,
 Де я сама, немов черниця,
 Серед кущів та між квіток.
 Мене тепер усі забули,
 Пішли в кривавий бій життя.
 Ти чуєш постріли гармати?
 Пішли... Сама лишилась я...»
 — «Та хто ти, дівчино?» — «Не знаєш?
 А ти ж поет—краси співець.

Я—в Краса. Візьми від мене
 Отой чарівний олівець,
 Пиши лиш правду». — Нахилилась
 І поцілунок, мов вогонь,
 Обік, а серце загорілось.
 — «Гори, гори і не холонь!» —
 Сказала музикою неба
 І зникла десь. І чую знов,
 Як пташка тут над головою
 Співа—навчає про любов.
 Тепер вже сіла на обличчі,
 Уста лоскоче, писка, лоб...
 А жар не гасне поцілунок,—
 Його на цілий світ було б.
 Пташина мов би припадає,
 По шві далі йде до рук...
 Лоскоче... Раптом піднімаюсь...
 Я спав. По тілі лізе жук
 І сонце вийшло вже зза саду,
 Пече і руки, і чоло.
 А я не хочу прокидатись.
 Де ж Панна?... А... то в сні було.
 Тепер в житті що б не бувало,
 Щасливий я з того часу,
 Бо скрізь навчає ясна Панна
 Співать про вічну Красу.

ВАЛЕРІАН ПОЛІЩУК.

Дощ іде, співа й ридає,
 В ринві стукає вода,
 Наче бондар набиває
 Десь на бочку обручі...
 Стуку-стuku,—гучно звук
 Лічить, киди крапель стук
 І розносять у ночі
 Ті плачі.

Мое змученеє серце
 Мототонні голоса,
 Мов бв крапельки відерце,
 Наповняють душу вскрай,—
 Лише дзвони серця чуєш,
 Не зітхаєш, не сумуєш...
 Та даремно й не зітхай:
 Все одно ти сам вночі—
 Ні душі.

Серце рідне не озветься
 На зітхання ті твої,
 А чужее насміється —
 Розворушить болі рав...
 Нащо рани вередити?
 Коли жити—гордо жити!
 Прожени з душі туман.
 Серце—в крицю. Твердо стань:
 Тобі треба далі йти
 До мети.

П. У С Т Я К.

ГІРСЬКІ ПОТОКИ.

(Оповідання).

I.

Кінець вересня. Сіро скрізь та голо.

Сіро на небі, вкритому обривками брудних, як старчачі лахи, хмар, що прудко пересовуються, неначе навипередки граються в світовому просторі, несучись иноді низько над самою землею. Сіро на землі, де вже одійшла буйна зелень, яка ще так недавно вкривала її своїм свіжим убранням і тишила око... Дмухне холодний вітер, закрутить шматки того вже зів'ялого вбрання, нажене якусь гулящу хмару—і враз сишне з неї на оголену землю крапельастим, мов горох, дощем. Дмухне вдруге—і розірве брудні лахи, несподівано покаже здалека шматочок синього-синього неба і так само раптово прожене дощову тучу. Иноді крізь щільну блисне на заплакану землю холодне сонце,— блисне на мить і знов сховається в сірих старчачих лахах. І знов сіро та голо, тільки вітер свище поміж голим деревом та крутить опале листя, і знов прудко над самою землею женуться кудись у безмежний простір клубки брудних, сірих хмар.

Осінь рано прийшла і застала військовий шпиталь ще по-літньому— «в лагері»: опізвились того року з ремонтом зимового будинку і осіння сльота застукала лехших хворих у полотняних наметах. Як мухи восени, сонно, мляво сновигають поміж деревом, од намету до намету, довгі понурі постаті, плутаючись у полах жовтих та чорних халатів. Холодно в них людям, запинаються вони, згинаються та скулюються, щоб менше місця займати на світі й задержати тепло при собі; та холодний вітер на те не вдаряє—з одного подуву розготає він довгі поли незручної одежі, а настирний дощ просікає й добігає холодними струмочками до голого тіла. По наметах теж холод та вільгість і теж сіро та голо, як і скрізь навкруги:

не сьогодні-завтра мають вибратися хворі на зиму в теплу кам'яницю і все зайве вже перенесено. І вештаються постаті в довгих халатах, місця собі не знаходючи, не знаючи, де схватись так само від холоду, що в'ялить тіло, як і від порожнечі, що гнітить душу.

А тим часом хворих усе прибуває. Довгою низкою що-дня пливуть-тягнуться вони до шпитальної брами, що немов ковтає їх, несито раз-пораз клацаючи своїми залізними зубами-засувами. Не поталанило того року москалям з «маньоврами»: два тижні сікло людей осіннім дощем, спати доводилось і на возі, мовляв, і під возом, або і просто проти неба на землі, в колюжі серед розораного поля та на стерні колючій; Усти—що Біг або, краще сказавши, полковий кухарь дасть, а давав він і не дуже щедро, і не дуже часто, та й не до смаку зголоднілим людям. Перемагається ото який-небудь „землячок“, на слабість не потурає, в ручки береться з невидним ворогом, але гарячка таки дужча і хоч кого з ніг звалить. За день-два доводиться такого бідолаху одсилати з рапортом та проважатим до «околотку», а звідти одна дорога—до шпиталю на нові митарства.

Перше з митарств стріває кожного повака тут же, посеред „лагеря“, між голими деревами; це довга деревляна будівля—«барак», що править улітку за «приємною». Як по правді, то це не що инше, тільки лихенька повітка, що спереду зовсім не має стіни, а з виших боків кінчається дощаними перегородками: по один бік тут міститься на літо шпитальний „чихаус“, а по другий помешкання для москалів, що відбувають службу прислужниками в шпиталі. По середині, під повіткою, тепер повно хворих, цілі купи їх сидять, лежать, стоять. Стоїть найбільше. Як і „в стрю“, на муштрі, вони й тут безбарвні, сірі, один на одного схожі, немов це не живі істоти, кожна сама по собі, а якась суцільна сіра маса, якийсь колективний організм, без виразних індивідуальних рис. Навіть в образ усі вони однакові. Сухі, потріскані губи, лиця—аж пашать, голос чужий, тоненький, ноги судомить, голова важка-важка, ледве на в'язах держиться.. У кожного один вираз і одна думка на обличчі. Лігти б, упасти і лежати, не ворухнувшись,—та ба: одно те, що от-от лікарь, може, прийде, а друге—в «приємній» однім-одна, хоч і довга, лава, а на ній повнісенько людського тіла в усяких позах. Примоститись більш нікуди, і новим доводиться отарою тиснутись під повіткою. А вітер вільно сюди залітає, тарабанить бляхою на покрівлі, заносить холодний дощ у середину й холодок проймає-студить власною спрагою спалені людські тіла.

Воловою ходю, тяжко, помалу тягнеться час. Не перестояти його. В ногах крутять, у голові шумить, руки безвладно спущені і все тіло обвисає, неначе обважевіло так, що вже ніякій силі людській його не вдержати, і воно сунеться-сунеться помалу, але без упину в якусь безодню. Думки в

годові плутаються, туманом гарячим шibaє, серед якого зникає часами свідомість. Ноги не держать незмірної ваги прилого тіла і то один, то другий хворий важко, грузно, як мішок з піском, зсовується серед тиску на долівку.

— І чого б то я на дорозі лягав!—широ дивується шпитальний прислужник, високий, кирпатий москаль з молодим голим обличчям, простуючи обережно, щоб комусь на ноги не наступити, з пляшкою монопольки за перегородку.

— А тобі вже й землі жалко?.. Де ж і лягти слабому, коли ноги не держать? У вас же тут, прости Господи, навіть лави путньої нема!—чутно протестуючі голоси.

— Зачим жалко?—нездосливо всміхається кирпатий.—А тільки што не порядок це: дохтур ішо застане... Ні пройтїть тобі, нічого... Хоч ноги прийми под себе, земляк!

Давши таким способом лад, він зникає за тонкою перегородкою, звідки весь час доносяться веселі чоловічі й жіночий голоси, регїт, співи, брязкіт чарок. «Земляк» пробує послухатись доброї ради й підтягти до себе свої ноги, але вони, як чужі або одірвані, не слухаються його й лежать на тому ж місці непорушно.

А там, за перегородкою, настрої панує зовсім инший. Там лікаря не потребують, не дожидаються його—навпаки, волїли б, щоб він зовсім не приходив. Круг брудного стола, закиданого недоїдками, там кружляє моторно й жваво чарка. Кирпатий москалик з червоним, розпаленим обличчям вдруге вже балансує поміж простягнутих всюди по „приємной“ віг, пробираючись за перегородку та обережно притискаючи до грудей милу пляшку з червоною головкою, під якою весело хлюпочеться живуща течія. Йому віколи, і гримнувши по дорозі «для порядку» на першого «земляка», що впав йому в око, він миттю зникає за тоненькими дверима, що гостинно перед ним розчиняються. І веселий, здоровий галас там, за дверима, ще виразніше одтїває й підкреслює сумне й тягуче, хворе мовчання тут.

— От ви, Машо,—чутно чоловічий голос—чарку задержуєте, а це не годиться,—усім нам обидно це... Прошу покорно!

— Я уже й так п'яная... вакації в жулудку нету,—кокетливо одповіда жіночий.—Та й додому ішо йтїть нада.

— Пайдьом!—потїша перший. Не біда: пайдьом і додому, потрапимо... поспїєм ішо з козами на торг. А то і здеся можна... а? що ви собі думаєте?

— Хі-хі-хі...—чутно пискливу відповідь і разом доносяться якесь метушїння та здушений виск.

— Вот ішо видумали! Дїтьо смотрїть,—хоть би його постїснялися!..

— Ну, чого там!.. А ти, Марфушка, хочиш водки, стерво? Матка не дають, должно?

— Вона у мене молодець! П'є, як салдат какой!

— А хіба ж как салдат, то вже й п'яниця називається?—заграє чоловічий голос.

Знов хіхикання й придушений виск доходять зза перегородки. А тут, на холоді, все тихо, тільки важке дихання багатьох хворих грудей, затяжний кашіль та уривчасті слова півголосом зрушують тут прикру тишу. А час тягнеться страшенно поволі, ніби й він десь безвісті забарився, як і той сподіваний лікар, що має зробити кінець безконечному дождиванню.

— А я вам так скажу,—донеситься новий голос крізь дощану стінку,—не хорошо это—подражать мальчикам. Я так думаю, що дітям, по їх малолетній комплексії, водку пить вред большой. Дихання у них, дух то есть, од неа короткій, од водки. Вот как була я в Самарі, так...

— А невже! ви і в Самарі бували? Ска-ажіть!—щиро, по-п'яному, дивується чоловічий голос.

— Самарская я... із самої із Самари, только що давно уже студова. Так зберемся, бувало, своєю кампанією, весело... хлопці... ну, і в трахтир, в отдельную... Прекрасно даже бувало. Ну, тільки мальчонке своєму водки я нікада не давала.

Голос доноситься тягуче, поважно—видко, статечній особі належить, але незабаром його перебиває новий п'яний вигук, нове хіхикання й якийсь шамотіння з лайкою в переміжку. А тут і найтерпеливішим починає терпець уриватись.

— Чи довго ще отак його ждати?—півголосом кидає в простір худий високий москаль з блискучими очима.—І чому він не йде вже?—ніби сам себе запитує тихо.

В голос вимовлена думка зачіпає болючу струну у кожного з десятків терпеливих людей і відразу запалює балачку. Але вона ледве тліє, що разу погасаючи під охканням, скаргами та кашлем! І словам важко виходити з хворих грудей.

— Хто? доктор?—перешитує якийсь злісно сусіда.—Буде він задля тебе поспішатись... як же!

— Хіба у його болить?—вкидає слівце новий розмовник.

— Як собака отут пропадаєш,—зітхає хтось із кутка.

— Хіба тут за людину тебе мають? Так, скотина якась нечувствевна і більше нічого,—ну, пропадай по-скотячому...

Вимовились трохи москалі, обলেখшили серце і знову стає тихо, тільки коли-не-коли прокинеться й зараз же урветься зітхання та глибокий кашіль то тут, то там розриває груди. А там, за дощаною стіною, де далі стає

веселіше, хтось заводять п'яну пісню, чутно притупцювання важкими за-
ваблукками.

До повітки підходять усе нові хворі. Ось два москалі ведуть під руки
третього, що насилу ступає ногами, човгаючи їми безсило.

— Ще нема прийому?—питаються.

— Нема ще.

— Ну, то підождемо. А де б тут його посадити?.. От причта!—за-
клопотано оглядає повітку один з провожатих.—А він же й на ногах не
встоїть... Гасан, а де тебе тут посадити?

— Не знай,— шепоче хворий і байдуже дивиться вперед себе на
стіну.

— Постіснись, земляки. Дайте посадити... Гасан, отут сідай,—при-
казує провожатий, розсовуючи хворих на лавці.

Це трохи розворушило присутніх; знову тихо підіймаються зітхання,
стогін, скарги і знов над несміливими муками носиться й нахабно горює
п'яний голс зза перегородки. А час тягнеться-тягнеться.

Раптом галас урвався й затих; зза дверей вискочив кирпатий москаль,
за ним другий, обидва червоні, стурбовані, і обсмикуючись на ходу, по-
чали підводити хворих.

— Вставай, реб'ята—доктор іде... зараз тут буде.

Хто міг—підтягнувся, дехто навіть став «смирно». Під повітку зайшов
військовий лікар з фершалом чи «кандидатом» на классную должность».

Недбало, на швидку оглядає лікар людей, що чекали його, мов царства
небесного, позіхаючи й уривчасто кидаючи запитання: «їм'я»? «части»?
«коли занедужав»? „на що жалуєшся?“—щоб закінчити стереотипним на-
казом — «у таку от палату». Фершал скоренько за ним записував.

Дійшла черга до Гасана. Він відповідає на запитання машинально і
власний голос доноситься до його десь здалека й брентить байдуже, мов
чужий, і він сам не пізнає його.

— Турhus,—нарешті кидає лікар.—В третю палату.

Кирпатий з одним з провожатих беруть Гасана під руки й ведуть до
кам'яниці. Смеркає. Січе дрібний холодний дощ, а вітер завиває поміж
гіллям голих дерев свою повуру пісню.

II.

Гасан, передягнений, вбраний у сіру товсту сорочку, лежить на ліжку
й чуває, як події сьогоднішнього дня відсуваються кудись далеко-далеко,
в якусь порожнечу, вкриваючись сірою хмарою забуття, а натомісць на-
вертається, зринає з пам'яті давно пережите, стає ближчим, переймає й
опановує всі його думки. В довгій, високій палаті вже смеркло і стоїть

сторожка тиша; монотонно бубонить у кутку рівне шепотіння козака-уральця, що оповідає своєму мовчазному сусідові щось без кінця й краю довге, мабуть, таке ж одномовітне, як і голос, що ним оповідач розказує. На ліжку коло дверей застиг, підобгавши ноги й схилившись підборіддям на коліна, старий фельдфебель, якого прислано «на испытаніє» — чи можна його ще лишити на службі. Своєю короткою найженою щетиною на голові й настовбурченими вусами він нагадує гаву, що в великий мороз сидить надувшись на гияляці. Поруч другий «испытуемый» — худий чорнявий студент; заклавши руки під голову, він лежить і мовчки дивиться на стелю. В однаковому становищі цих двоє людей, та не одні бажанєя, не однакові думки гризуть їх і сушать голову. Скажуть фельдфебелеві, що хворий, до служби негодящий — і йди під тин, бо таких старих нігде вже не приймають, бо служба випила у його всю силу й здоровля і починати життя наново йому вже пізно. Скажуть студентові, що здоровий — і йди в неволю, марнуй час та літа молодіу, запрягайся в ярмо, гірше од тюрми, тяжче од силуваної роботи... І думають обоє свої невеселі думи, і тихо в палаті, лиш иводи хтось застогне, заохває чи забормоче в нестямі й, нібі злякавшись, що прогнав тишу, одразу змовкне. Тверда мова уральця одна тягнеться довгою рівною цівкою через ту тишу, але її не полохає, вносячи ще одну рисочку до того присмерку, коли денний світ погас, а вечірне світло ще рано світити.

А за вікном так само монотонно лється осінній дощ, лється без упину, рівно, сонно. Зразу чути тільки, як падають краплі на бляху, але незабаром щось нове заглушає це сонне дяпотіння. Під самим вікном ринвою біжить з даху на землю дощова вода, і здається, наче веселий гірський струмок притаївся десь тут, перебігає з каміня на камінь, шелестить крем'яшками і грає, дзюрчить серед монотонного дощового потоку, провадючи свою таємну розмову. І вона лється жваво, весело пустотливими товами вривається в палатну тишу й сповняє її живим одгомом життя, бадьорними згуками невмірущої природи.

Гасан лежить з заплющеними очима. Лице у його напружене: він зачув знайому мову й, прислухаючись, жадібно виває її в себе. І що глибше добувається вона до серця, то далі одходять і пригоди сьгоднішнього дня, і муки важкого життя, і встають усе живіше такі картини, які давно вже сховані були в скарбниці його пам'яті і аж тепер несподівано виринули з забуття під тиху розмову веселого струмочка там за вікном. Гасан не спить; його важка, мов оливом налита, голова стає лехшою; прислані гарячкою думки оживають, прокидаються й снують серед цих похмурих стін своє життя, таке далеке й одмінне од них, шукають скарбів у минулому, тчуть розкішні орнаменти того рідного, на чому душа спочиває...

Тихо в палаті, тільки за вікном весело грає вода з ринви і дзюрчить без упику крапля за краплею, провадячи таємну розмову. І розмова та робить чудо.

Встає перед Гасаном його рідне село в горах. Теплий літній вечір спускається на землю, сповиваючи і гори, вкриті темним лісом, і стримкі западини між ними, і море, що синіє на обрії—все чарівним покривалом таємної журби і сподівання. Солодко на серці, хоч якусь терпку тугу нашіптує йому тихе отсе дзюрчання гірського потоку. Без упику гомонять він, брешуть під темними кущами, вимовляє свої тихі слова про щось незнане, несе їх обережно з каменя на камінь, через урвища й долини, і віддає потужньому морю. Закинута між бесметтям невеличке село вже заснуло, при- тайлись поприліплювані до стримких стів урвища хатки з плескуватими дахами, приплющивши свої очі, які ще недавно світилися вогнями. Спить і висока Палат-гора, величний Чатирдаг, гостро вирізуючись угорі своїм темним масивом. Здається, над самим селцем нависла темна брига, от-от упаде й роздушить сонні хатки, але якась непереможна сила наслала дрімоту й на неї, зморила її й важкий масив так і застиг на півдорозі. Усе спить навкруги Гасана—і люди й повітря, тільки говіркий потік біжить своїм рівним, невпинним ходом, стрібає з скелі на скелю, забирається в глибокі провали і прудко несеється все вперед і вперед—туди, до того таємничого, загадкового моря, що рівно дихає здалека. Де не підеш у горах, скрізь чуєш тиху розмову гірських струмочків і вона одна надає життя й принади і голим скелям, і сірому камінню, і темним пущам. І Гасан тепер виразно чує ту любу розмову й тисячі думок будить вона в йому. Образи й спогади тиснуться один за одним, товпляться юрбою в свідомості. Зникло все недавнє, пішли в непам'ять голі стіни казарми, галас товаришів-москалів, штурханці «дядьки», п'яна лайка «взводного», знущання фельдфебеля, страхи перед офіцерством. Лишилися сами тільки без краю дороги образи рідної країни.

Лягається вода з ринви, плюскотить рівним потоком і Гасан прислухається до того тихого дзюрчання й воно миліше йому над найчарівнішу музику. П'янюча приємна млюсть охоплює все його тіло, голова робиться все лехша й свіжіша, ноги вертаються до його, руки стають сиритними, як колись, і ввесь він чує в собі знов ту силу, що була у його там, серед рідних гір. Легкими кроками, не почувавши втоми, сходить він, Гасан Джилі, на Палат-гору, милується зеленими пастівнями, де ходять поважно вівці, а волохаті вівчарки качаються коло них білими клубками, де чабани виснівають сумних пісень, граючи на зурні. Довгим заплутаним пасмом тягнеться сіра Яйла, а по другий бік здалека встає сизим туманом море і своєю незмірною просторістю захоплює увесь обрій. Он сунеться по йому пароплав, попустивши

з диму довгого чорного хвоста за собою; он білими крилами блищать на сонці фелюга; он мов білі чайки стоять нерухомо на самому обрію якись байдаки—і враз зникають, немов провалилися в якусь-то безодню... А рідві Карбекли здаються звідси ластівиним гніздом, що приліпилося внизу над кручею, мов зеленими голочками уतिकане тонкими кипарисами. Заклопотаними мурашками круг того гнізда вештаються люди. Гасанові втішно вгадувати, де саме в тому гнізді стоїть його, Гасанова, оселя, і яку то мурашку ледве-ледве вирізняє його око на плесковатому дахові тієї оселі. Легко, на повні груди дихає Гасан, п'є свіже рідне повітря і живущою цівкою длеться воно по його тілі, розсходиться по жилах і пажилах, давню силу, колишній спокій вертає в серце. Давно вже не почував себе так хороше вільний син високих гір,—з того часу, як його, хто знає на що, взяли зненависті «джаури» й загнали в далеку, рівну, холодну сторону, звідки до них дме холодний вітер і приїздять чужі люде. Тут одягли його в сіру тісну шинелю і знущайуться з його, що не знав над собою жадного знущання. Але тепер—врай мукам. Гасан це знає і впивається втіхами рідного краю й волі, раює й спочиває серед свого орлиного гнізда, звідки бачить і рідну Яйлу, і синє море, і поплутані стежки на Палат-гору...

Тихо, дзвінко падає вода з ринви, ніжно дзюрчить струмок і говорить таємничою мовою, одному Гасанові тут зрозуміло. Він почув заклик рідного краю і з легким серцем полинув туди, щоб ніколи вже не вертатись назад, у брудну остогидлу казарму.

* * *

На ранок до Гасанового ліжка підійшов палатний прислужник і звичним рухом сунув хворому під пахву термометра, але зразу рвонув руку назад: Гасан лежав холодний. Та на лиці його грала щаслива усмішка і ввесь він ніби до чогось уважно дослухався...

Т. РОМАНЧЕНКО.

Хай сонце ясне догорає,
Хай близько вже вечірній час,
Нам байдуже, що день минає,
Що темна ніч покриє нас...
В турботах ми не помічаєм,
Коли проходить день за днем,
Погожий ранок не стрічаєм,
Вночі зорі привіт не шлем...

Нам байдуже... Ми днів не лічим,
Вперед без огляду ідем,
Минулого назад не кличем,
Майбутнього свого не ждем...
Хай ніч іде, хай сонце сходе,
Ми звикли бачити це все.
Тимчасом день за днем проходить,
І гостру косу смерть несе...

Т. РОМАНЧЕНКО.

М О Р Е.

Хвилюється море, шумить,
 Ридає і гучно сміється...
 Над морем десь чайка кричить,
 В повітрі блакитньому в'ється.

За хвилями хвилі плывуть,
 На березі з скелею б'ються,
 Одні серед бою умруть,
 На місце їх другі несуться...

А вітер на крилах летить
 І гучно на хвилі гукає:
 „Ніхто нас не в силі спинить!
 Ніхто нас тепер не здолає!“

Д. Я В І Р.

Встань, народе!
 Ворог бродє по твоїх стєпах,
 Сїє сльози по дорозі.
 Терни по шляхах.
 Встань, народе!
 Незабаром буря вроде
 На твоїх ланах.
 Знайте, люди,—
 Сїча буде:
 Загартуйте мїцно груди!
 Кинуть хмарами тїрани
 В вашї груди рани,
 Бо з півночі
 Нас пильнують хижї очї—

Там кують кайдани.
 Йдїть на гори,
 Кличте громи,
 Шлїть молитви в небеса,—
 Сходить доля України
 На предвїчні тереза.
 Од Кавказу до Карпат
 В північ грянуть із гармат
 Грїзні голоса.
 Стїйте твердо, як титани,
 Бо як вернуться кайдани,
 Згасне сонце в небозводї
 І з блакитньої безоднї
 Зорї ринуть в океани...

3. II. 1919

Д. Я В І Р.

О, почекайте, не тужїть,
 Прапора з рук не выпускайте,
 Мїцнїш ряди свої зїмкнїть,
 Перед катами не схиляйте
 В роспудї гордого чола,—
 Відважних ворог не здола...
 Нас мало стало: легходухї

Пїшли од нас в ворожий стан.
 Дарма... не зрада їх, а нашї муки
 Збудують щастя й волї храм.
 О, не вагайтесь, придивїться,
 Що-день яснїша далєчїнь;
 Звїдтїль бадьорї плинуть вїсти
 І плине помсти грїзна тїнь...

7. II. 1919.

ВАЛЕРІАН ПОЛІЩУК.

ТУРГАНЕЦЬ.

(Мініатюра).

По стіні ліз собі один звичайнісенький турганець, яких багато багато... міліони. Виліз він із своєї щілини чи то на світ божий подивитись, чи то пошукати собі їжи... Але якось посковзнувся, а, може, спіткнувся на кусочку вапни, що стримів на стіні, та й упав на гладенький стіл догори лапками... Упав—але то ще не все. Лихо, нещастя!.. Як вирятуватись? Здається, нічого особливого не сталося—тільки перекинутись і встати та й все гаразд. І крильця а, і кіготки, тільки б за щілиночку, за рубчик зачепитись, встати на ноги і... життя знову вільне, веселе... Але в тому то і все лихо, що зачепитись ні за що. Нащо ж тоді крильця, нащо дужі лапки? Тут треба невзначного зусилля, тільки коли б зачепитись за що-небудь і...

Б'є разом обома лапами під себе, рвонувсь догори, та й знову упав на попереднє місце...

А стіл гладенький, рівний, встань та й біжи без перепони, але встань! Треба встати...

Знову ще дужче заперобирив турганець ногами, поворушився, навіть посунувся з місця, але лапки все ж перебирали в повітрі без всяких наслідків.

Тоді він став міркувати, вичикувати: може, щось зміниться—і тільки поводив вусами. Обмацав ними круг себе, розвідав про місце, де лежав, і зробив висновок, що треба тільки встати і тоді все буде гаразд, а ні,—то лежи без кінця тут, аж поки хтось прийде і знищить беззахистного, безборонного, лежачого. Ще трохи поповодив вусами і знову вдарив разом всіма шістьма лапками, мов весельцями. Аж пливнув у повітря, та й знову впав на спину. Спробував був обиратись тільки одною лапкою... От-от перекинутись, та другий бік, власний бік, переважає, і знову лежи на спині безсилий.

Борсався довго... Хотілось встати на рівні ноги, бо всюди було так гарно і їжа була... Дух гнилої картоплі ніжно доскотав в горлянци... Але треба було встати на ноги, тільки встати!

І бився і ще бився аж, поки не знесидів. Підсуувався вже на самий край стола... І вусами намацав, що то край стола... І встати ще дужче захотілось.

Враз вдарив всіма шістьма лапками і... упав в цебрик з пом'янами...

Втопився..

А міг би впасти просто на долівку. Тоді б тільки забився. Так ні! В цебрик з пом'янами... А коли б устав, то спокійно міг би збігти по ніжці додолу... Та... треба було небагато—за що небудь зачепитись

На дворі гусли присмеріли. Турганці вилазили по здобич і гнила картопля в кошыку ніжно доскотала їм в горлянци...

А турганець нещасний пливав в цебрику з помями та ще й вниз лашками, повний, як бомб. Але він був мертвий.

Що ж поробиш... Так було...

28. V. 1919 Січеслав.

ВАЛЕРІАН ПОЛИЩУК.

ПОРОХ ЛЮДСЬКИЙ.

(Мініатюра).

Коли настала Українська Соціалістична Республіка, хліб підскочив в ціні аж до двадцяти карбованців за хунт. На Троїцький слобідці, — звичайній слобідці великого міста, — жив під той час чоловічок — один з тих, про кого Нічше своїм терпким словом висловився: хай їх візьме дідько та статистика. В його було семеро дітей. Жінка померла, а політичні події позбавили служби й заробітку... Ходив вже і на біржу праці, і у відділ соціального забезпечення, але люди — завше люди!... Хіба вони, запроважуючи соціалізм у життя всього світу, мають час глянути на якусь поганеньку слобідку біля великого міста й зрозуміти, як то тяжко батькові дивитись, коли семеро дітей гине з голоду?.. Де там...

Старшенькі то вже ледве що ходили — так виснажились... І як ті костюмашки тримались купи — Господь його знає: здавалось, от-от розлетяться, бо при ходьбі ноженята так і хилитались, тремтіли...

А меншенькі то й зовсім лежали...

Коли б хто знав, як тяжко дивитись батькові!.. Вже волів би хутчії сам смерть прийняти, аби не дивитись на оті муки...

Маленький Іванко лежав у ліжку і вже не просив, а тільки хрипів:

— Тату, гам! Тату, гам!.. Дайте, тату...

— Іжте мене, дітки... Нател!..

Здавалось, що збожеволіє...

А дітки плакали.

Ще раз ходив просити, але сказали, що такий, як він, і заробити може. А сам Бог бачить, який він робітник: на силу доліз сюди... Вже не пам'ятає, коли й їв... Іди робити, а на кого дітей покинути?..

Вже більше не просив роботи: все одно бачив, що загибель наближається, то не став і суперечити. Зв'язує!.. До кінця... Пручайся — не пручайся, — все одно нічого не допоможе.

Виніс на базар своє ціліше шмаття, ходив-ходив, пови такий самий бідолаха, як і він, не дав грошей стільки, що для його сім'ї як раз на одну кашу вистачило... Коли так, хай буде каша з молоком!

Очі дітей радісно засвітились, як батько розсклав вогонь і каша почала клекотіти...

Перед тим, як мали їсти, помолились гуртом, батько перецілував діток, взялись за ложки і каші як і не бувало... Дітки казали:

— От коли б ще!..

А на ранок сусіди знайшли цілу сім'ю вже мертвою. Батько тримав обнявши двох менших діток і руки вже були задубілі, закарлючені.

На столі лежала записка: далі !двигись, як мучаться з голоду діти не зміг, то взяв і потруїв...

А влада все видавала та видавала нові декрети про допомогу по категоріям, Продкоми виробляли плани правдивого поділу продуктів...

А батько тимчасом нагодував діток кашою з молоком, нагодував навіки... Хіба кому цікаво знати, як гине якийсь там порох людський, коли цілому світові несуть нове життя, щастя.

Тим бо то й лихо, що, кому щастя найбільш треба, тим його й не було.

ДМИТРО ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Т У Г А.

Промінь лється, мов сміється,
Квіти осява;
Серце б'ється, з грудей рветься,
Груди розрива...
Промінь сяє, виграє,
На воді дрижить;
Серце плаче, зомліває
Та болить, болить...

Промінь гріє, землю криє,
Тепло розлива;
Серце мліє, кам'яніє,
Никне голова...
Промінь лється, мов сміється,
В далечинь біжить;
Серце квилять, в груди б'ється
Та болить, болить...

Г Е Т Е.

П О Р А Д А.

З «Фауста».

О, не цілуй її до шлюбу
І поцілунком тим не воружи
Ти почуття її на згубу
Гірку своєї власної душі.
Не певний час... Серед утіх шалених
Вона забуде свято тих годня,
Коханням влєсливим натхнених, —
І будеш ти на світі вже один.

Ти не цілуй її гаряче,
З дівочим серцем ласо не жартуй
І з полум'ям страшним, козаче,
В пригоді тій до краю не шуткуй.
Не встигнеш ти, — жага ганєбна
Ясний твій розум брудом замутиць,
В душі ж окраденій хвалебна
Кохання пісня вже не задзвенить...

Переклад з німецького Д. Чернявського.

Островський і Карпенко-Карий.

(Історико-літературна розвідка).

Маленькому Дзюбику присвячує
Тато.

I.

Літературна критика про Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого), хоч вся вона переважно і з публіцистичною закрасою, лишила нам чимало цінних вказівок про загальний світогляд найвизначнішого нашого драматурга ХІХ століття, про його літературну манеру—сталий нахил до художнього реалізму, про розмір його таланта, про ролю його в історії рідної літератури і театра, про впливи на сучасне і молодче покоління письменників і акторів, про технічні засоби його творчості, про більшу чи меншу художню вартість окремих його п'єс і персонажів, про стиль і мову його драм і комедій і т. ин. Але одному питанню, котрому не можна не надавати першорядної ваги,—питанню про генезу творів Ів. Карп. Тобілевича, про літературні традиції і впливи попередників в його творчості, про літературну атмосферу, осередок і школу, під впливом яких склалася і розвивалася художня індивідуальність нашого письменника, його артистичний світогляд, його манера, смак, нахили і симпатії,—всьому цьому ніколи не присвячувалось у нас належної уваги. А тим часом, коли правда, що людина, мовляв, людьми живе, то письменник, навіть «самий оригінальний письменник, як каже Г. Лансон, всетаки в значній мірі—осадок попередніх поколінь» і звичайно поколінь перш за все літературних. „Доля романістів і всіх письменників,—влучно зазначає М. Гюйо, — це багато познати один у одного; іноді вони сами спостерегають це за собою і з найбільшою отвертістю признаються, от як, напр., Россіні: „Ви гадаєте, що ця фраза не моя? Ба! Та Поезіелло ж не варт того, щоб бути її автором“.—Інші навіть і не помічають за собою цього, але всі вони могли б засвоїти собі для повсякденного вжитку всім відому молитву норманського селянина: „Боже, я не прошу у тебе достатків, дай мені тільки сусіда, що мав би їх“. 1) У Ів. Карп. Тобілевича був і свій власний, та ще й немалий літературний достаток, і про його ото не раз і досить докладно розповідала наша критика, але були у його і заможні літературні сусідства... Про одно з них ми і маємо отсе говорити.

Мусимо, одначе, застерегти, що ми тут, власне, тільки ставимо питання про впливи Островського на Карпенка-Карого, але зовсім не претендуємо на те, щоб цілком і остаточно вичерпати його: для цього нам бракує і критично

1) М. Гюйо. „Мистецтво з соціологічного погляду“, ст. 177 (рос. перекл.).

перевірених біографічних відомостей, і такого конче потрібного і цінного, з нашого погляду, матеріалу, як листування драматурга і, нарешті, деяких його творів, напр., театральних рецензій з «Елісаветградського В'єстника», про які згадує в своїх споминах д. є. Чикаленко. Не завше через це нам доводиться певною рукою констатувати впливи автора «Грози» на драми і комедії Карпенка-Карого; в окремих випадках, на жаль, ми лише вгадуємо їх. Тому те ми були б цілком задоволені і вважали б свою мету в деякій мірі досягнутою, коли б наша розвідка викликала увагу до питання, поставленого в віі, і спричинилася б до опублікування матеріалів, що дали б змогу вже без допомоги гіпотез, що завше поляшають по собі деяку невизначеність і незадоволеність, а на вивірених і певних фактах спераючись, з'ясувати відношення Карпенка-Карого до попередніх і сучасних діячів на літературному полі¹⁾, а також розмір і вагу тої сусідської позйки, якою він скористувався від них, поруч з його власним літературним надбанням. Наслідком цього безперечно було б те, що одна з сторінок, і сторінок ваги чималої, історії нашого письменства написана була б з тою докладністю, повнотою і критичністю, які тільки бажані з погляду сучасних історико-літературних вимог.

Та не тільки для історії нашої літератури такий матеріал і досліді над ним могли б дуже прислужитися; вони мали б значіння і ширше, міжнародне, сказати б так, не лишилися б без позитивних наслідків і для в'яснення деяких непевних питань в історії російського письменства, от хоч би в справі відповіді на питання про літературну школу того ж таки Островського.

З приводу цього останнього питання висловлювалися думки, часом зовсім протележні між собою. Одні з дослідників, що писали про А. Н. Островського, напр., д. Скабичевський, гадають, що йому таки пощастило „утворити свою власну окрему школу“,²⁾ і „першим безпосереднім наслідувачем Островського треба визнати Олоксу Антиповича Потехина“³⁾; далі згадує він ще й про Миколу Яковлевича Солов'ова і характеризує його „вірні школі Островського“ комедію⁴⁾. Одначе, призвищами цих двох другорядних письменників, власне, і обмежується наш автор. Натурально, що таке малолюддя, що вартє цілковитого безлюддя, «школи» може викликати сумніва, чи й справді таки вона існує; сумніви ці набирають ще особливого значіння під вражінням од наріканнїв того ж таки Скабичевського з

1) Тут маємо на увазі між иншим сліди безпосередніх чи посередніх впливів на твори Карпенка-Карого попередньої нашої драматичної літератури, починаючи з трагедокомедій, інтермедій, чи інгерлюдій XVII і XVIII віків, народньої поезії, історичної (давнищї і новішої) літератури вже переважно в п'єсах з давно перебутих часів і ин.

2) А. М. Скабичевскій. «Історія новїйшей русской литературы», ст. 395.

3) Ibidem, ст. 415.

4) Ibidem, ст. 417.

приводу сумного становища російської сцени після смерті Островського. „На великий жаль,— зауважає він,—несприятливі і тяжкі умови, в яких опинилась російська сцена за увесь розглянутий нами період, були головною причиною того, що вона не змогла утриматися на високостях, на які змагався поставити її покійний драматург своєю плідотною діяльністю“¹⁾. І після цього, здавалось би, ближче підійшли до правди ті дослідники, що, як от д. П. Вейнберг, цілком негативно висловлювалися про існування якоїсь літературної школи основоположника російського побутового театру. «Островський, утворивши російський побутовий театр,—писав згаданий автор,—не лишив після себе школи, що продовжувала б його діло“, але «це — не його провина, бо він належить власне до тих письменників, які утворюють школи: річ тільки в тому, що бракувало людей, здатних піти сітком за ним по тому ж шляху»²⁾. На брак відповідних людей і несприятливі зовнішні умови покликається і д. А. Я., автор другої частини статті: «Русская драма» в російському Енциклопедичному Словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона. «Народнім колоритом, образністю, влучним юмором п'єси Островського уявляють з себе багатющу скарбницю російської мови. Все це сполучене до купи дає всі елементи, потрібні для утворення своєрідної школи, і коли такої школи у нас все ще немає, то причиною цьому почасти неталановитість людей, що пишуть для сцени, почасти несприятливі і тяжкі умови, в яких опинилась російська сцена»³⁾.

Яка ж з цих двох відповідей, — позитивна чи негативна, — на питання про існування літературної школи Островського більше відповідає дійсності?

Нам здається, що в дуже поважні і нехитрі аргументи на користь саме тої думки, представником якої можна вважати автора цитованої «Історії новітньої русскої літератури», але їх треба шукати в цікавому факті, що лишився зовсім невідомим і Скабичевському, і Вейнбергові, і всім взагалі російським критикам і дослідникам творів автора «Доходного м'єста», — в факті великого і корисного наслідками своїми впливу Островського на найталановитіших представників нової української драматичної літератури і творців національного і разом з тим народнього українського театру — І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого), М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького і др. Далі ми і зупинимось більш детально на в'ясуванні літературного звязку першого з згаданих українських письменників з російським драматургом.

II.

На прикінці дев'яностох років, під час гастролів в Москві української трупи Садовського і Саксаганського, один з місцевих фел'єтонистів, даючи характеристику творів Карпенка-Карого, між иншим сказав:

¹⁾ Ibidem, ст. 413.

²⁾ Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. XXII, ст. 355.

³⁾ Ibidem, т. XXVII, ст. 305.

. . . . . «Онъ, ей-ей,
Островській родини своєї!»

Ця так урочисто, з клятьбою навіть висловлена думка вже в той час не була нечуваною новиною. Коли й не віршами, то прозою, самою звичайною газетною прозою, й перше театральні рецензенти не раз висловлювали її; та й потім думку цю багато де-хто охоче повторював, як десь, колись і кимсь добре обгрунтовану тезу чи навіть елементарну аксіому, що всім сама по собі зрозуміла і спеціального вже мотивування не потребує. Але на жаль, вона ніколи в дійсності не була темою докладних й об'єктивних дослідів, а висловлювалась здебільшого людьми, що в Островському і Карпенкові-Карому бачили, мовляв згадуваний вже нами Г. Лансон, «тільки гирі, котрими вони жонґлюють: про те лише тут і дбалось, аби публіка дивувалася, силу і дотепність критика бачучи» ¹⁾. І репрезентанти такої занадто суб'єктивної критики, звичайно, не тільки констатували і підкреслювали факт певного споріднення між згаданими письменниками, але й розуміли його, як прояв рабської залежності одного од другого, і на цій вже підставі сміливо складали свій негативний, доганиливий присуд наслідувачеві, щоб то не кому иншому, як Карпенкові-Карому. Але такі обвинувачення та докори за неоригинальність та рабську залежність, адресовані авторові „Сто тисяч“, «Хазяїна» і др., не вважаючи на всю свою недвозначність і рішучість, в багатьох випадках уявляли з себе тільки чудовий приклад, як сказав би А. Горнфельд, «разнузданности произвольныхъ толкованій». І цілком натурально, що, не будши як слід обгрунтованим, підпертим фактами та критично перевіреним, порівняння Карпенка-Карого з Островським врешті повинно було викликати до себе не тільки скептичне, але й просто занадто вже негативне відношення. „Часто рівняли Карпенка-Карого до того чи иншого з чужих драматургів,—писав з цього приводу один з наших критиків,—називали, напр., українським Островським; инші знов зазначали, що иноді наш автор розробляв старі теми і вже використані передніше сюжети. Мені здається, що ці порівняння й закиди можна і треба облишити зовсім. Карпенко-Карий для нас був чимсь більшим, бо він раз у-раз був самим собою, і навіть торкаючись часом старих тем, він давав щось своє, Карпенківське,—пив, як франпузи кажуть, з власної чарки“ ²⁾.

Поділяючи думку автора наведених отсе рядків в тому саме, що Карпенко-Карий „раз-у-раз був самим собою“ і в своїх творах „давав щось своє“ ми, одначе, ні в якому разі не можемо згодитися з його негативним поглядом на всякі спроби порівняння Ів. Карп. Тобілевича з Островським.

¹⁾ Г. Лансон „Метод в історії літератури“, стр. 30 (рос. перекл.).

²⁾ Сергій Єфремов «Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич)», ст. 82.

Навпаки, ми цілком переконані, що для таких порівняннів існують глибокі і поважні підстави.

На думку д. Д. Дорошенка, Карпенко-Карий «в межах свого не аби-якого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і обнови нашу драматичну літературу новим змістом»¹⁾ «Карпенко-Карий,— підкреслює в іншому місці той же таки автор,—обновив, оздоровив українську сцену, ввівши в неї соціально-побутову драму і комедію, збагативши своїми п'єсами обмежений волею й неволею репертуар і дав цим спромогу молодим артистичним силам розвинути свої таланти і виявити свій хист»²⁾ Словом, «нове щось, якийсь свіжий дух пахнув»³⁾ од творів Карпенка-Карого на читачів його драм і комедій і на аматорів і діячів українського театру. А яка ж роля припадає Островському в історії російської драми? «Щадесяті та шісдесяті роки,—пише А. М. Скабичевський,—ознаменувалися в історії нашого театру великою подією утворення російської своєрідної сцени»⁴⁾. І ця велика подія міцно звязана з іменням Островського. Він бо, «наповнивши сцену своїми творами», встиг «зробити в ній революцію, цілком зміняти смак публики і виховати нових акторів, що на мали вже нічого спільного з колишніми»⁵⁾.

С. Петлюра бачить найбільшу заслугу І. К. Тобілевича саме в тому, що він „прищепив нашій драмі *реалізм*, здоровий *життєвий реалізм*“⁶⁾ «Життєва правда,—пише другий критик,—джерелом живим б'є з Карпенкових творів». «Перед справжньою суттю Карпенкових творів,—каже далі той же автор,—отією правдою життєвою, вживленою в цілу галерею блискучих образів і живих типів, його технічні хиби і вади—дрібниця»⁷⁾. „Карпенко-Карий,—на думку д. В. Коцовського,—шукає тем, змісту серед самого життя, бере свої драми (тему, характер і поодинокі сцени) прямо з живого життя; в кожній сцені, в кождім слові чути се живе жите помімо зрештою більше чи менше вдатного артистичного оброблення. «Наймичка», Гнат, Зофія і Варка в драмі «Хто винен», розмови парубків і дівчат на вечерицях чи при роботі—все се ми наче й сами недавно, вчора, нині... бачили, чули, переживали. Все се частина сучасного, суспільного і індивид-

1) Д. Дорошенко «Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)», «Україна» за жовтень р. 1907, ст. 126.

2) Ibidem, ст. 127.

3) Сергій Єфремов. «Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич)», ст. 6—7.

4) А. М. Скабичевський «Історія новітньої русскої літератури», вид. 7, ст. 387.

5) Ibidem, ст. 388.

6) С. Петлюра. «Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)», „Україна“ за вересень р. 1907, ст. 24.

7) Сергій Єфремов «Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич)», ст. 9.

дуального, частина нашого власного життя»¹⁾. Островський також, на думку А. М. Скабичевського, «справжній реальний письменник»²⁾ і не хто ж, як саме він і „довів сцену до ідеального реалізму“; у нього „не дія п'єси відігравється, а саме життя плине по сцені повільною, непомітною течією. Автор ніби всього тільки й зробив, що розібрав стіну і дав змогу вам дивитися на те, що робиться в чужому помешканні»³⁾.

«Панорама селянського життя, намальована Карпенком-Карим, тяжка, повна чорних фарб,—писав р. 1907 д. С. Петлюра.—Іноді здається, що просто якийсь фатум тяжить над селом, і коли ви починаєте читати драматичний твір письменника і розгортаєте перші сторінки його—ви передчуваєте, що ось зараз ви надібаєте на якусь темну фігуру, знайому вам з життя і похому на якусь многоліку мару, що лежить незримо біля кожного нашого села, чатує на нього і дивиться своїми страшними баньками, щоб затьмарити промінь світла, який, дивись, блисне несподівано серед села, часто густо тільки на те, щоб закритись тією хмарою, яку пильно і старанно насувають герої ночі і темрява. Карпенко-Карий майстерно змалював цих «духів тьми»⁴⁾. Хіба ж не нагадують ці „герої ночі і темряви“, що, по слову д. Петлюри, намагаються «затьмарити промінь світла» в житті нашого села, картину іншого „темного царства“, котре в російській літературі, як це визнається ще з часів Добролюбова („Темное царство“ і „Лучь свѣта въ темномъ царствѣ“), змалював не хто ж інший, як саме Островський. Окрім того, і в „темному царстві“ Островського ви також „знайдете своєрідний фатум, що робить його героїв невідповідальним ще в більшій мірі, ніж фатум античної трагедії“⁵⁾.

„Карпенко-Карий читав якось у гурті знайомих одну з нових своїх пісень, як що не помиляюсь—„Хавяїна“,—згадує один з цих його знайомих.—Хтось з слухачів завважив, що з технічного боку пієсу так збудовано, що не розбереш, чи воно комедія, чи драма. «Ну, то що ж,—пам'ятаю, відповів автор,—нехай буде просто пієса, та й годі»⁶⁾. «Що до технічного боку,—підкреслює в іншому місці той же автор,—то й тут він іде своїм власним шляхом, не дбаючи, напр., про сценічні ефекти, нехтуючи їх і, видимо, не надаючи технічній справі великої ваги: пієса та й годі, тоб то—абі була цікава своєю внутрішньою вартістю, а до якого рангу

1) В. Коцовський. «Руський театр у Львові», „Зоря“ за р. 1888, ст. 397—Орфографія змієна нами — „фонетика“ замість так званої „етимології“, що в давніші часи вживалась в Галичині.

2) А. М. Скабичевський. «Історія нов. рус. лит.», ст. 402.

3) Ibidem, ст. 395.

4) С. Петлюра. «Пам'яті Ів Тобілевича (Карп.-Кар.),» „Україна“ за м. вересень р. 1907 ст. 21—22.

5) А. М. Скабичевський. „Істор. пов. рус. литер.“, ст. 397.

6) Сергій ефремов. «Карпенко-Карий (Ів. Карп. Тобіл.),» ст. 7.

її зачислити—авторові байдужісінько»¹⁾. А як же з цього погляду справа виглядає у Островського? „Друга, не менше характерна риса п'єс Островського та,—каже А. М. Скабичевський,—що вони не підходять ні під одну відому нам сценічну рубрику. По старій традиції Островський називав свої п'єси то драмами, то комедіями; але ці назви й трохи не відповідають характерові п'єс Островського. Добролюбов дуже влучно назвав їх *п'єсами життя*, і ця назва могла б лишитися за ними, коли б не була трохи важкенькою. Ще правдивіше можна було б назвати п'єси Островського вульгарним словом „представлення“. І справді, вони не що инше, як об'єктивно-безсторонні „представлення“ життя без найменшого нахилу над чим-небудь посміятися й поплакати і до певної міри в цьому саме й дає себе знати їхня ідеальна реальність“²⁾.

«До загальних прикмет п'єс Карпенка-Карого,—читаємо у д. Д. Дорошенка,—належить іще його м'який юмор, який впливає не тільки з комічних ситуацій дієвих особ, але з самого їх характеру; це той здоровий народний юмор, котрий вважається властивим українському народові і який надає особливу принадність комічним персонажам Карпенка Карого (Омелько в „Мартині Борулі“, Копач Бонавентура, мандровані дяки, баба Бушля в „Чумаках“). Друга прикмета—це прекрасна народня мова його творів, якою він однаково легко панує для змалювання життя найрізніших громадських верств»³⁾. „Не менш я певен,—каже другий автор, який писав з цього ж таки погляду про Карпенка Карого,—що „крилаті словечка“ з його творів, що перейшли вже в життя, довго ще житимуть в устах людей, які й не знатимуть, може, хто саме їх пустив у світ, як не знають тепер авторів тих пісень, що співаються в широких масах“⁴⁾. Але ж і згадуваного не раз нами А. М. Скабичевського «вражає в п'єсах Островського і мова, якою балакають дієві особи. Мало сказати, що це мова натуральна, відповідна персонажам, що виводяться у його: народністю, образністю, влучним, недосяжним юмором і сіллю вона уявляє з себе багатющу скарбницю російської мови»⁵⁾.

Такі паралелі можна було б й далі робити ще довго, ризкуючи зовсім втомити увагу читача, бо й справді дуже багато знайшлося б у Ів. Карп. Тобілевича і Островського підстав для того, щоб поставити поруч їхні імення. Окрім того, про спільні ознаки в характері талантів, аналогічність

¹⁾ Ibidem, ст. 8.

²⁾ А. М. Скабичевській. „Истор. нов. русск. литер.“, ст. 396.

³⁾ Д. Дорошенко. „Іван Тобілевич (Карп.-Кар.)“, „Україна“ за жовтень р. 1907, ст. 126—127.

⁴⁾ Сергій Єфремов. „Карпенко-Карий“ (Ів. Карп. Тобіл.), ст. 82.

⁵⁾ А. М. Скабичевській. „Истор. нов. русск. литер“, ст. 413. — Дивись також наведену у нас попереду цитату з розвідки д. А. Я., ст. 43.

ролі в історії рідної літератури і театра, схожість літературної манери та прикмет мови,—про всі ці підкреслені на попередніх сторінках властиві обом письменникам риси згадувалося і у других авторів, що писали в різні часи про їх твори. Але, звичайно, й наведених цитат досить для того, щоб переконатися, що існують серйозні і глибокі підстави для традиційного в деякій мірі порівняння Карпенка-Карого з Островським. Дамі, ці вказівки і посвідки особливо цікаві і цінні тим, що, йдучи од людей, які й на думці не мали дослідити і підкреслити схоже і спільне у автора «Грози» і, мовляв Ів. Франко, „одного з батьків новочасного українського театру“ (навпаки, як уже зазначалось, дехто з них навіть протестував проти таких порівнань), без жадних сумнівів були в повній мірі невольним признанням, бо просто і натурально впливали тільки з суті і значіння літературної спадщини, яка лишилася після обох визначних письменників.

Але чи випадкове це з'явище—згадана схожість літературної манери і спільність літературних засобів у Карпенка-Карого й Островського,—чи, може, в ньому треба бачити наслідок певних впливів, існування сталої літературної традиції, літературного спадкоємства? Відповідь, що рішуче одкидає в цій справі всяку можливість якихось жартів сліпого випадка, безперечно має під собою досить міцні фактичні підвалини.

III.

Першу п'єсу Карпенка-Карого: „Бурлака“ написано було р. 1883, коли її авторові минуло вже 38 літ (на світ народився він р. 1845). „В ній він виступає вже в повному розцвіті своєї сили“¹⁾,—так без зайвого перебільшення характеризує дебют нашого драматурга критика. І такий з кожного погляду щасливий почин нам буде цілком зрозумілий, коли ми візьмемо на увагу те, що все попереднє свідоме життя (60-ті і 70-ті роки) нашого письменника були в повній мірі підготовкою школою до його майбутньої діяльності, ще й до того школою дуже серйозною і корисною. Саме в цей час з непереможною силою театр приваблює до себе увагу майбутнього визначного українського артиста, одного з корифеїв нашого театру кінця минулого і початку біжучого століть, і драматичне письменство,—і перш за все твори Островського і Шекспіра,—мало велике значіння в розвитку молодого провінціального урядовця, котрому доля судила згодом стати загальнопризнаним найвизначнішим українським драматургом.

Ще в шістдесяті роки, під час свого пробування на службі в заштатному місті Бобринці на Херсонщині, І. К. Тобілевич бере діяльну участь в організації драматичного гуртка і в улаштуванні аматорських вистав. Бобринецькі аматори,—згадує д ка С. Тобілевич,—з російського репертуару

¹⁾ Сергій Єфремов. «Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич), ст. 14.

гнали переважно твори Островського: „Бѣдность не порокъ“, „Свѣтитъ да не грѣетъ“, серед яких «Доходное мѣсто» перше займало місце¹⁾. На цей час і можна покласти початок серйозного захоплення творами Островського у І. К. Тобілевича, котрий, по слову того ж біографа його, „талановито грав драматичних героїв в п'єсах Островського“²⁾ Трохи згодом, вже в херсонський період його життя, таке відношення до улюбленого автора позначається у Івана Карповича цілком виразно. „Під впливом Пільчикова,—довідуємося з тих же таки згадок,—прочтав він багато корисних книжок з історії народів, з класичної літератури, серед якої Шекспір і Островський зробились його другою євангелією“³⁾ „Іван Карпович любив Островського, а через те всі найкращі п'єси цього письменника він ставив“⁴⁾. Але не тільки це щире захоплення нашою драматургією Островським, але й виключний, особливо гарний, виховуючий вплив на нього згаданого російського письменника підкреслюють цитовані вже нами згадки д-ки С. Тобілевичевої. Шляхетні громадянські змагання і чисті «почуття розбудив в йому ще Островський своїм чиновником Жадовим з його високими ідеалами чесності і безкористя, і Іван вивчив на пам'ять всю роль Жадова ще за довго до того дня, коли мав виступити з ним на сцені театру“⁵⁾. «Під впливом п'єс Островського, захоплений ідеями Жадова,—торкається цього ж питання і М. К. Тобілевич,—він рішив, що найкраща розвага для молоді—це театр»⁶⁾. І улюблена постать Жадова, палкою мрією зогріта, ґрунтовно продумана і глибоко відчута, вважається одним з найбільш щасливих артистичних досягнень Карпенка-Карого, яких, правда, не мало знайшлося б у цього дуже талановитого актора, що безперечно був одним з театральних діячів нової для свого часу школи, утвореної, по відомому вже нам виразу А. М. Скабичевського, автором «Грозы». „Ні один фаховий актор не грав ніколи Жадова в „Доходного місця“ так, як Іван Тобілевич,—читаємо у знайомих вже нам згадках д-ки Тобілевичевої.—Се грав не актор, творивший роль Жадова, се грав сам Жадов—сам секретар поліції—чиновник Тобі-

1) С. Тобілевич. «Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)», «Літературно-Науковий Вістник», кн. I, за р. 1913, ст. 30.—М. К. Тобілевич в своїх «Споминах про І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого)» серед авторів, твори яких охоче виставлялися бобринецькими аматорами, також згадує А. П. Островського з його «Доходнымъ мѣстомъ» і «Не въ свои сани не садись», («Рада», ч. 201 р. 1913).

2) Ibidem, «Літературно-Науков. Вістник», кн. VII—VIII за р. 1913, ст. 163.

3) Ibidem, «Літер.-Наук. Вістник», кн. III за р. 1913, ст. 531.

4) М. К. Тобілевич. «Спомини про І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого)», «Рада», ч. 201 за р. 1913.

5) С. Тобілевич «Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)», «Літер.-Наук. Вістн.», кн. III за р. 1913, ст. 532.

6) М. К. Тобілевич. «Спомини про І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого)», «Рада», ч. 201 за р. 1913.

левич-Жадов, що висловлював тут всього себе, з його кров'ю, нервами, почуттями і темпераментом¹⁾.

Але не тільки як приятель-читальник і з суто-акторського погляду цікавився Островським і студював його твори в цей період свого життя І. К. Тобілевич. «Бувши секретарем поліції,— згадує д. є. Чикаленко про перебування нашого автора в сімдесятих роках в Єлисаветі,— він стояв на чолі аматорського драматичного гуртка», що улаштував російські і українські вистави. „Згодом,—азначає той же автор,—коли відомим наказом 18 мая 76 року заборонено було українські вистави, і в Єлисаветі грала дуже популярна російська труппа, І. К. звертав на себе увагу громадянства своїми цікавими театральними рецензіями. На сцені ставились переважно п'єси Островського і І. К. на сторінках „Єлисавет. Вїстника“ з повиду їх писав талановиті критичні статі в зв'язку з виконанням п'єс на сцені²⁾.

Без сумніву А. Н. Островський—це саме та виборна школа, в якій одбирав літературну і артистичну науку І. К. Тобілевич перед своєю появою на ниві письменства,—одбирав науку і яко артист, і яко критик. Бувши на кону виконавцем художніх утворів великого російського драматурга, а також критично аналізуючи й глумачучи його твори на сторінках „Єлисаветградскаго Вїстника“, І. К. Тобілевич завше з невтомною увагою студював автора „Грозы“, зазираючи в найглибші тайники творчості А. Н. Островського, і свідомо (а иноді, може, й несвідомо) засвоював у свого укоханого письменника літературні засоби і манеру. Коли А. Н. Островський, як звичайно кажуть, бере свій початок од Гоголя і вважається одним з кращих представників утвореної ним літературної школи, то з цього ж таки погляду і Карпенко-Карий походить вже од А. Н. Островського: він увесь вийшов з «Доходнаго мѣста» його³⁾. І безперечно, вплив великого

1) С. Тобілевич. «Житте Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)», „Літер.-Наук. Вістн.“, кн. VII—VIII за р. 1913, ст. 162.

2) є. Чикалейко. «І. К. Тобілевич (Карпенко-Карий)», „Рада“, ч. 198 за 1909 р.— На жаль, нам не довелось познайомитися з цими театральними рецензіями І. К. Тобілевича, надрукованими мало не за пів сотні літ перед цим в невеличкій маловідомій провінціальной газетці. Але гадаємо, що, для висвітлення характеру, розміру й ваги впливів Островського на Карпенка-Карого, вони, певно, дали б дуже цінні вказівки: критик Карпенко-Карий безперечно підкреслював у улюбленого письменника саме те, що засвоював собі і використовував в своїх драмах і комедіях він же, але як драматург. Це, звичайно, тільки наш здогад, але в ньому, нам здається, немає нічого неможливого.

3) Ми цим не одкидаємо інших літературних впливів в творах І. К. Тобілевича. Так, критика підкреслювала, що епізодично наш драматург виводив в своїх п'єсах євреїв трохи ніби карикатурно, і робила з цього висновок, що він не знав життя згаданого народу. Може, але не в тім річ. Нам здається, що фігуру єврея з драм і комедій І. К. Тобілевича можна цілком вичерпуюче і правдиво пояснити, коли дивитись на неї як на творчу переробку не життєвих, а літературних вражіннів; літературних фактів, що своїм корінням, може, сягають далеских традицій старого українського театру 17—18 століть. Чи безпосередньо сагають,—це окреме вже питання, яке варте найпильнішої уваги наших літературних дослідників.

основоположника російського своєрідного театру найяскравіше позначився в перших же літературних спробах Івана Карпівича—в його давніших драмах і комедіях, де навчаюча і керуюча указка його попередника і учителя дуже відчувається не тільки в загальних засобах творчості, але також, до певної міри, і в виборі сюжетів, і в обробці окремих дій та яв, і навіть в незначних художніх подробицях.

IV.

Попереду вже ми цитували слова д-ки С. Тобілевичевої про те, що глядачеві, якому доводилося бачити Карпенка-Карого на кону в ролі Жадова з «Доходного м'єста» Островського, могло здаватися, що «се грав не актьор, творивший роль Жадова, се грав сам Жадов». Щось подібне мусить відчути і читач, знайомлючись з першою драмою Карпенка-Карого: „Бурлака“ („Чабан“), датованою р. 1883. Вся вона перейнята глибоким переконанням Жадова в тому, що «за всіх часів були люди, вони й тепер є, котрі йдуть проти застарілих громадських звичок та умовностей. Не з примхи, не по своїй волі—ні, а через те, що зразки, котрі їм відомі, луччі, чесніші за ті зразки, за якими йде громадянство. І не сами вони вигадали ці зразки». Але „вони виховались на них і хочать здійснити їх в житті. Що це не легко—я згожусь. Громадські вади міцні, темна, некультурна більшість дужа. Боротьба важка і часто до згуби веде; але тому то більша слава виборнім: їх благословляють нащадки; без них неправда, зло, наруга вирости б до такої міри, що закрили б од людей світ сонця“¹⁾...

В „Бурлаці“ Карпенка-Карого малюється власне те саме темне з'явище життя, та сама неправда і наруга те саме зло, що і в „Доходномъ м'єстѣ“ тільки на зовсім иншому фоні і в инших побутових умовах. Український драматург показує нам, коли можна так висловитися, мешканців з сутеренів тої величезної і складної соціальної будівлі, більш культурних і пристойних (звичайно, тільки зверху) помилців якої змалював в згаданій п'єсі А. Н. Островський.

Переходячи до деталей цікавих для нас творів, ми перш за все звернемо увагу на художній засіб, спільний обом драматургам: у них, як мовив би Н. П. Кашин, „принцип ієрархічної залежності“ в малюванні персонажів, в яких втілено темні, антигромадські з'явища життя, використовується однаково. Герої А. Н. Островського—Вишневський, Юсов і Білогубов мають собі безперечну аналогію і у І. К. Тобілевича: старшина Михайло Михайлович, писарь Омель'ян Григорович і зборщак Седір з'єднані також в невеличкий, але теплий гурток—тройцю, що складається з

¹⁾ А. Н. Островскій. „Полное собрание сочинений“ під ред. М. І. Пісарєва, т. II, ст. 303—304.

особ, які сполучені між собою певною залежністю одна од одної з службового становища. Крім того, і з иншого погляду обидва драматурги утворили для своїх героїв відносини, що дозволяють говорити про певну паралель між ними.

В «Доходномъ мѣстѣ» Юсов каже про Вишневського: „Аристархъ Владиміровичъ геній... геній, Наполеонъ. Ума необъятнаго, быстрота, смѣлостъ въ дѣлахъ. Одного не достаєть: въ законѣ не совсѣмъ твердъ“¹⁾. Цими самими словами можна зхарактеризувати і старшину Михайла Михайловича: в постаті, змальованій Карпенком-Карим, маємо цілком певні підстави для такої характеристики. Є ще й инша риса, що зближує обох „геніїв“, і про неї старшина Михайло Михайлович каже: „Хотів я розбагатіть—розбагатів; хотів я почоту—маю; тепер хочу красиву молоду жінку—та й не добуду?“²⁾ В цих небагатьох словах, власне кажучи, увесь життєвий програм і Вишневського, і нашого старшини: достатки, помітне службове становище і гарна жінка,—програм, останнім з згаданих героїв, одначе, недоведений ще до бажаного краю. І щоб повернути до себе неслухляне серце дівчини, Михайло Михайлович, як і відповідний герой А. Н. Островського, «готовъ даже на преступленіе»³⁾. Треба також підкреслити, що боротьба за останню мету в зазначеній попереду життєвій схемі і тому, і другому завдає великих і несподіваних непраемностей, і властиво обидва вони кінчають однаково і в рівній мірі невдало: найвища мета їхнього існування—матеріальний добробут, очайдушно творений всякими вловживаннями, як виявляється, збудована на хистких підвалинах, і врешті, перед обома цими сумнівними діячами стелиться прикра перспектива «великої одповідальности» за нехтування законом. Нарешті, в останній дії обидва драматурги готують для своїх героїв хвиливу перемогу над зневаженим ворогом-супротивником: Вишневському—над Ждаовим, Михайлові Михайловичу—над Опанасом, перемогу, яка, одначе, тільки ще більше підкреслює й робить дошкульнішою руїну всіх їхніх плянів і заходів.

В ролі людини, що гаразд знає закони, у І. К. Тобілевича виступає писарь Омель'ян Григорович, а звичайним слухляним виконавцем чужої волі—зборщик Сидір. Обидва вони, в деталях змальовані зовсім незалежно, мають в п'есі значіння, відповідне тому, яке надав Островський Юсову і Белогубову. Омель'янові Григоровичу між иншим, як і Юсову з „Доходнаго мѣста“ першому доводиться приносити лиху звістку про сумний захід життєвої зорі свого патрона та й своєї власної.

1) Ibidem, ст 230.

2) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I. ст. 9.

3) А. Н. Островскій. „Полн. собр. сочин.“, т. II, ст. 206.

Що ж до Опанаса — позитивного героя, котрому у Карпенка-Карого припала роля свідомого оборонця «увиженихъ и оскорбленихъ» земляків-односельців, — то можна сказати, що «правила», які він використовує в своїй боротьбі, не „з пастерських та професорських катедр“ він засвоїв і не «в кращих літературних творах, наших і чужоземних», вичитав, як, напр., Жадов, а одержав їх, як і увесь свій світогляд, в спадщину од дідів-прадідів, представників трудящого селянства, і зміцнив опитом власного життя. І з цього погляду, звичайно, він зовсім не схожий на героя Островського. Одначе, цих людей, неодвакового виховання й громадського становища, — молодого і невипробованого не життєвій боротьбі інтелігента-ідеаліста і старого бурлака, що закуштував на своєму віку чимало всякої неласки долі, — зближує палке бажання жити відповідно тому, до чого обидва вони прикладають різні назви — закона, правди, справедливости, і збудувати на цих великих підвалинах громадське життя, звести їх з високостей абстракції до реальних людських відносин; в своїй боротьбі з „некультурною більшістю“ вони лишаются самотніми, а в останній дії майже в однаковій мірі терплять тяжку наругу од своїх завнятих та мстивих ворогів.

Постать Жадова, ми знаємо, не була чужа особистим переживанням І. К. Тобілевича. Душевна драма героя Островського така зрозуміла була українському письменникові, що чулым серцем своїм охопив її і глибоко пережив її шляхетною душею. І натурально через це з'явилася у його бажання зробити її об'єктом своїх творчих змаганнів. Але в самому виконанні цього завдання він прямує вже своєю власною стежкою й вибирає для привабливої йому мети нову ситуації і осередок — українське село й його мешканців. В деяких подробицях І. К. Тобілевич йде слідком за своїм джерелом і, розвиваючи засвоені з його мотиви, наділяє своїх головних героїв рисами, властивими і персонажам А. Н. Островського, утворює для них подібну ж ситуацію та аналогічні переживання; але виводячи в своїй п'єсі людей иншого громадського, культурного і національного осередка, український драматург в малюванні їх характерів вже лишався самостійним і, силою свого талану перетворюючи особисті вражіння в художні образи, завше і нехитно додержувався в цьому лише того матеріалу, який давала йому не книжка укоханого автора, а зо всею своєю своєрідністю реальна дійсність, що оточувала його. І в цікавому тут для нас творові частка оригінальної праці І. К. Тобілевича поруч з тим, що можна рахувати позиченим, така велика, що схожість „Бурлаки“, напр., з „Доходнымъ мѣстомъ“, їхня літературна спорідненість кидається в вічі далеко не з першого ж погляду, а тільки після уважного й пильного порівняння і аналізу висновків з його.

V.

Р. 1885 І. К. Тобілевич пише комедію: «Розумний і дурень». В цій п'єсі у нього Михайло Окунь (він же і „розумний“), людина великої енергії та нерозбірлива на засоби в досяганні своєї мети, розумно задумує і ловко виконує дуже корисний особисто для його план—все батькове майно прибрати до своїх рук. «Я вже знаю, що робить, а ти помагай,—ніби радиться, ніби навчає він „аблаката“.—Приміром: почну що-небудь я казати про Данила, а ти додай від себе: я скажу от стільки, а ти стільки!.. А далі.. зробиться само¹⁾. Ім, звичайно, спільними заходами цілком щастить ошукати простого й ймовірного старого Окуня, котрий, врешті, під впливом їхнього ж настрєнчування, навіть позбавляє спадщини свого молодшого сина Данила (це й є „дурень“) і все хазяйство оддає старшому на всю його повну волю: «хазяїнуй, як знаєш... пройшла вже моя пора!»²⁾. Зробившись ні од кого незалежним володарем батьківського добра, Михайло не почив на лаврах і великих здатностей своїх не змарнував, а яко мога зручніше використав їх, не журячи своєї голови думками про межі дозволеного і забороненого. „Жидам не можна держати шинків,—розгортає він свій практичний програм.—Жида вернуть усі розходи, дадуть добру рату, посадять там баб шинкарками, а сами, ніби мої повірені, будуть одбіраць барнші. Нехай торгують“³⁾. Та одначе цю небезпечну умову з арендарями-евреями розумний і обережний Михайло складає не од свого імення, а ніби то од батька, котрого потім за вчинки, яких робити „не можна“, й засужують на три місяці висидки в тюрмі або на замія карають штрафом в розмірі 250 карбованців. І тоді між старим Калеником і його „розумним“ сином відбувається така цікава розмова:

„К а л е н и к. Бач, що твої шинки наробила!

М и х а й л о. Що ж робить? Тепер уже не поможе—усі станції пройшло, скрізь присудили...

К а л е н и к. А звісно, нічого більш не зробиш, треба платить! Любиш, каже, кататься—люби і санки возить! Так-то...

М и х а й л о. Де ж його, тату, таку суму візьмеш? Я й так здержався: то на аблаката—то що!

К а л е н и к. Як—де візьмеш? Слава Богу, є чим заплатить.

М и х а й л о. Послухайте, тату, мене, що я вам скажу...

К а л е н и к. Каж: ти хазяїн і всьому голова...

М и х а й л о. Будемо так говорить: 250 карбованців—великі гроші?

К а л е н и к. А звісно, не малі—сума!

¹⁾ Іван Тобілевич (Карпонко-Карний). „Драми і комедії“, т. I, ст. 150.

²⁾ Jbidem, ст. 166.

³⁾ Jbidem, ст. 148.

Михайло. Іх не то в три місяці, а й за три роки, при вашій старості, не заробиш...

Каленик. Де вже там мені заробить?

Михайло. От бачите! (*Ласкаво*). Посидьте, таточку, три місяці в острозі—і гроші будуть цілі: це все одно, що заробите.

Каленик. Як?! На старість літ в острозі... Чи ти не одурів?!

Старшина. Це так!..

Горпина. Де твоя совість? Шибенику!.. Я очі тобі видеру із лоба.

Михайло. І чого так репетувать? Ви тільки розберіть: не однаково ж хіба сидить—що тут, що в острозі? 250 карбованців—це сума, сами ви кажите—не так то легко її заробить... Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці! А ви, мамо, не турбуйтеся, я буду возить вас до батька що неділі. І вам, тату, не буде там так скучно, як дома: людей в острозі доволі, а на харчі я вам дам 5 рублів, та і з дому можна буде возить..

Каленик. Милосердний Боже! Ти чуєш? Це син говорить, син, котрому я усе віддав! За що ж мене каравш, о Господи! Одверни від мене гнів твій... Забув ти Бога, Михайло! Де ж твоє серце? Щона більш жалощів має у своїм собачім серці до матері, ніж ти. Подивись на матір, пожалій її, коли не жаль тобі моєї чести.

Михайло. Давно та чудно! Три місяці посидить, усього три місяці!.. Та я зімою, як перемолотю хліб, і сам три місяці посидів би з охотою в острозі за 250 карбованців—то ж сума! Тільки біда, що не з мене, а з вас присудили! Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці в острозі!¹⁾

Цю надзвичайно ганебну сцену, як син з батьком торгується за ціну його чести, спиняє несподівана поява Данила, котрий довідавшись про неприємність, що випала батькові, пропонує старшині взяти його власних 150 карб. на рахунок штрафа. «Тонкосльози!—з щирим обуренням і досадою думає про себе Михайло.—Важко було три місяці одсидіть! Прийдеться й своїх сто рублів дати... Ні за цапову душу пропадуть!»²⁾

Коротенько переказана нами фабула комедії І. К. Тобілевича: „Розумний і дурень“ і наведені попереду уривки з неї, не вважаючи на безперечну їхню оригінальність, ясно показують впливи комедії А. Н. Островського: „Свои люди—сочтемся“. І в цій останній Подхалюзін за допомогою „стрипчаго“ Ріспоженського (тип московського „аблаката“) ловко прибирає до рук не тільки майно Большова—будинок і крамниці, але навіть і з його дочкою шлюб бере³⁾, а сам Большов, яко „злостный банкротъ“ опинився «в ямъ».

¹⁾ Jbidem, стор. 202—204.

²⁾ Jbidem, стор. 205.

³⁾ Цікаво також підкреслити, що й у Карпенка-Карого „розумний“ не тільки заволодів частиною майна, що належала „дурневі“, але й законний шлюб бере з його дівчиною. Як

Кредитори, нарешті, згожуються взяти з його по 25 копійок за карбованець і пустити на волю. Большов звертається до Подхалюзіна і своєї дочки Ліпочки, що заволоділи усім його добром, за допомогою: „выручайте, дѣтушки, выручайте!“ Але у „дѣтушек“ доля старого батька і його благання й трохи не розворушили серця: після гідкої сцени безсовісного торгування прохання його вони майже цілком одкидають „Ужъ ты скажи, дочка: ступай, моля, ты, старый чортъ, в яму! — робить після розмови з дітьми сумний для себе висновок старий. — Да, въ яму! Въ острогъ его, старого дурака. И за дѣло!“¹⁾ І Большов знову вертається „въ яму.“ Правда, Подхалюзін через кілька часу ніби схаменувся: «Нѣшто поѣхать самому поторговаться съ кредиторами!» — „Тришка! — зважившись, нарешті, наказує він, — подай старый сертукъ, котораго хуже нѣтъ. А то подумаютъ: богатъ, должно быть, въ тѣ поры и не сговоришь“²⁾.

І. К. Тобілевич не тільки поставив своїх героїв в становища, аналогічні до тих, в яких опинилися і герої А. Н. Островського, не тільки надав, напр., Михайлові деяких рис, властивих також і Подхалюзінові з Ліпочкою, але у його дієві особи иноді навіть й балакають однаковими словами, що й в комедії: «Свои люди сочтемся»: «не вы учили — поостороннѣе» (Ліпочка) — „жить навчалась від людей“ (Мар'яна); «старенець ужъ я становлюсь хлопотать-то» (Большов) — «хазяїнуй, як знаеш... пройшла вже моя пора» (Каленик); „что жъ, Лазарь, придетъ я и двадцать пять датъ“ (Большов) — „нічого більш не зробиш, треба платити“ (Каленик); „вспомни-то, вѣдь, я тебѣ все отдалъ“ (Большов) — „Син, котрому я усе віддав“ (Каленик); „есть ли въ васъ христіанство?“ (Большов) — „забув ти бога, Михайло!“ (Каленик); «въ острогъ его, старого дурака» (Большов) — „на старість літ в острозі“ (Каленик) і т. д.

Одначе, не вважаючи на свою схожість з комедією «Свои люди — сочтемся», — схожість, що свідчить про безперечне літературне спадкоємство, — комедію „Розумний і дурень“ не можна визнати тільки переказом або переробкою згаданого попередку твору А. Н. Островського, бо вона дає яскраву, типову, художньо утворену картину життя українського села. І. К. Тобілевич поставився до свого завдання так, як це і личить справжньому талантові: позичені у А. Н. Островського сцени, ситуації і мотиви він самостійно і ґрунтовно переробив силою своєї фантазії відповідно до головної ідеї твору і дав, наслідком цього, п'єсу, позначену цілковитою оригінальністю і свіжістю як в цілому, так і в окремих подробицях.

бачить чатач, художній засоб однаковий у обох авторів, тільки трохи у нашого драматурга перенначений.

¹⁾ А. Н. Островскій „Полн. собр. сочин.“, т. I, ст. 139.

²⁾ Ibidem, ст. 142—143.

VI.

Ще через рік (1886) спід пера І. К. Тобілевича з'являється комедія: „Мартин Боруля“. Про події справжнього життя, що дали фабулу для цього твору д-ка С. Тобілевичева дає цікаві відомості. Батько нашого автора якось розпочав був в суді справу про надання йому привилеїв дворянських. „Судова справа в признанню рода в дворянстві тягнулась довгі роки і завдала батькови не мало непокою, гризоти і грошевих страт. І все здається було вже готове, коли раптом хтось з писарів довідався, що в давніх паперах Тобілевич, а в нових Тобелевич, і в дворянстві відказали! Батько мало не заслаб з горя! Зібрав до купи всі права, герб, грамоту, завязав на глухо мотузком і заховав на сам спід скрині, щоб ніколи на них і не дивитись. А в домі віхто ані одним словом не важився натяквуть про них, щоб не розстрівежить батька. А коли через багато літ після сього, коли і без сих документів всі сини його повиходили „на дворянську лінію“, коли давня залежність і бідність згадувалась, як тяжкий сон, прочитав Іван батькови свою комедію: «Мартина Борулю»,—то старий слухав, слухав, а врешті з німим докором погрозив синові пальцем, а очи були повні сліз.. В сій комедії він пізнав себе, своє колишнє горє! В ній вилилась вся трагікомедія душі бідного мужика шляхтича Карпа Тобілевича“.¹⁾

Такі то ті нитки, що звязують цікавий тут для нас твір з фактами дійсного життя. Але зараз для нас має більше значіння літературна обробка цього епізоду з родинної хроніки Тобілевичів, а з цього погляду комедія: „Мартин Боруля“ ніби сама напрошується на детальне порівняння з комедією А. Н. Острівського: „Бідність не порок“.

Мартин Боруля з родинних документів твердо переконуються, що він не якийсь собі сірий мужик, а «уродзоний шляхтич Мартин, Генадієв син, внук Матвія Карлова, правнук Протасія Гервасієва Боруля з сином Степаном, герба Тшівдар!»²⁾. Зробивши такий в високій мірі приємний для свого самолюбства винахід, Боруля починає і своє життя переорганізувати «на дворянську ногу»³⁾. Він, звичайно, „не ворог своїм дітям“⁴⁾, тому то перш за все й змагається подбати про їх долю відповідно до свого нового становища. Сина він примушує за писаря в земський суд і разом з цим натуркує йому думку про необхідність порвати давні звязки з сільськими товаришами і приятелями з мужиків і шляхтичів: тепер вони „не рівня“ йому, урядовцю і майбутньому дворянинові, панові. „Яка тобі компанія—Микола?—вимовляє він свої думки і мрії синові.—Мужик—одно

1) Софія Тобілевич. „Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)“. „Літер.—Наук. Вістн.“, кн. 1 за р. 1913, ст. 140.

2) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 296.

3) Ibidem, ст. 313.

4) Ibidem, ст. 302.

слово, а ти на такій динії, трешся між людьми иншого коліна... Може, Бог дасть, і столоначальником будеш або й писмоводителем у станового—це не то, що: „доб половий!.. дабе періствій!“ а піт йому лє, а шил припада на лице і смуги по всій тварі, та дьохтьом смердить від нього, як від мазниці... а у тебе друга динія! Одно те, що не сьогодні-завтра утвєрдять у дворянстві, та от тобі й чин на той рік дадуть,—атєстать з уездного училища нужен, казав мені секретарь, то ми достанемо; а другє—хоч би й зараз: глянь на себе і глянь на Миколу. То таки мужик репаний, а ти канцелярист!.. Так то!..“¹⁾ І мужиків в великій мірі не любить Мартин; за ганєбне щось вважає він для себе хоч би найменшу схожість з ними.—«Марисю,—докоряє він дочці,—скільки раз я вже тобі приказував—не кажи так по мужичи: «мамо», «тато»! А ти все по своєму... Ти цими словами мов батогом по уху мене хльоскаєш»²⁾. Єдинє тільки через те, що вони „не рівня по званію“ йому, Боруля свідомо одкидається од своїх приятелів сусідів, напр., од Гервасія і шукає знайомства та прихильности „значних і благородних“ людей. Од мужиків він силкується одрізнити себе перш за все одежою, бо, на його думку, „одежа перве діло“³⁾; щоб його „горниця“ не схожа була на звичайну мужицьку хату, Мартин приоздобляє її п'яльцями—„не хитрою штукаю“, призначення якої, одначе, досить темне для нього; свою повсякденну мужицьку мову для більшої урочистости він починає перєсипати виразами, що, на його погляд, личать високому титулу дворянина: «стокроць дяблів», „велика жєч“ і т. ин.; в хат у його з'являєтьсє, нарєштї, самовар, починають розмову й про те, як варити кофе... Важко, звичайно, даєтьсє все це „дворянство“ Мартинові: „Ох,—зїтхає він,—поки то все поставиш на дворянську ногу, то й чуб тобі свєрдлом стане!“⁴⁾ Але Боруля не має охоти з вимрїяного шляху звертати, труднощів він не боїтьсє, з мужицькою упертістю борючись з ними і наперед смакуючи майбутню приємну нагороду за перемогу над ними. Він марить дочку свою оддати замїж конче за урядовця і самому потім жити вже, як і подобає справжньому дворянинові: „Бог дасть, дочку пристрою,—тоді заживу настоящим дворянином: собак розведу, буду на охоту їздити, у карти грати“...⁵⁾ Його, одначе, трохи турбує сумнів про те, чи зможе, чи зуміє дочка сподобатись „благородному“ женихові: „ти поведьсє з женихом,—напучує він її,—як слїд дочці Мартина Борулі—уродового шляхтича!“⁶⁾ І перед багатьма иншими справами якось нїяково почуває себе Мартин.

1) Ibidem, ст. 289.

2) Ibidem, ст. 284.

3) Ibidem, ст. 293.

4) Ibidem, ст. 313.

5) Ibidem, ст. 310.

6) Ibidem, ст. 326.

Так, колишню хатню обстанову своєї родини і трудове життя людей свого кола він вважає тепер для себе, майбутнього дворянина, ганебними і боїться, щоб сторонні спостерегачі не підглядали цих рештків збутої вже мізерії і не покивали в його бік докірливо і призириливо головами. „Страмить мене хочеш?—дорікає він дочці.—Дворянська дочка сама стиррає? Може ще й на річку підеш? Для чого ж я двох робітниць найняв?“¹⁾ Звичайно, дочка, гадає він, не слухає його навччування і не зважає на його поради, єдине тільки через те, що не вміє як слід оцінювати його турбот. „Іди, роби, що велять. Не знає свого щастя, сказано: молоде—дурне“...²⁾ Дворянський став викликає у Мартина Борулі нові бажання й потреби: „треба десь такого служку достать,—марить він,—що при горницях був, бо Омелько старий для послуги, нічого не тямє“³⁾. І в хоробливім змаганні до дворянства Мартин мучить, навіть катує й себе самого і всім, хто оточує його, спокою не дає, що по своєму підкреслює згаданий Омелько: «Ну, й сердитий... Що то пан!»⁴⁾. Коли ж усі мрії Борулі про щасливу майбутність, яка давала б змогу жити пс-дворянському, гублять під собою всякий ґрунт (сватання дочки вінчається великим бешкетом, дворянства не затвердили, судовий процес випадає нещасливо, сина позбавляють служби і т. ин.)—він, вволивши бажання Гервасія, але після важкого душевного вагання, кидає, нарешті, в вогонь свої дворянські папери, почувавши себе по цьому ніби зовсім новою людиною. «Все згоріло і мов стара моя душа на тім огні згоріла!—каже Мартин.—Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська,—попілом стала»⁵⁾.

В поглядах, мріях і практичних заходах Мартина Борулі легко примітити впливи [Гордея Торцова з „Бѣдность не порокъ“ А. Н. Островського. Не любить і Гордей Карпич мужиків і соромиться того, що його «тятенька мужикъ былъ»⁶⁾. Він певен, що товариство, серед якого він живе, значно нижче від його: „миѣ, говорить, здѣсь не съ кѣмъ компанію водить, все, говорить, сволочь, все, видишь ты, мужики, и живутъ-то по мужицки“⁷⁾. А він має намір зовсім иначе життям своїм повернути: «хочу жить по-нынѣшнему, модами заниматься»⁸⁾. Йому соромно свого минулого: «зарѣзала ты меня»⁹⁾,—докоряє він жінці, що не вміє «жити по-нынѣшнему». «Миѣ только конфузно передъ тобою!—виправдовується він

1) Ibidem, ст. 312.

2) Ibidem, ст. 320.

3) Ibidem, ст. 324.

4) Ibidem, ст. 308.

5) Ibidem, ст. 352.

6) А. Н. Островський. „Полн. собр. сочин.“, т. II, ст. 29.

7) Ibidem, ст. 6.

8) Ibidem, ст. 7.

9) Ibidem, ст. 46.

перед Коршуновим. — Но ты не заключаєй изъ этого про наше необразованіе—вотъ все жена»¹⁾. Яке ж практичне значіння ховається в словах. Торцова: «модаи заниматься?» Він показує його, заводячи у себе московський лад, купуючи нову «небель», наймаючи „фіцьянта в вѣ нитяныхъ перчаткахъ“ собі до послуг (про це й Боруля по-своєму марить), виганяючи з своєї хати давніх знайомих („Это что за сволочь!..“) і шукаючи відповідних випадків зав'язати близькі, приязні відносини з московськими купцями, завідаючи в розмові словами, які мусили б свідчити про його освіченість: „другой эффект“, „новая небель“, „фіцьянетъ“ і т. ин. Цими зверхніми ознаками й силкується Торцов одмежуватись од людей свого кола з його „дураками непросвѣщенными“, що пишаться якимсь „зидувиншкой“.

„Я тебѣ, жена, давно говорилъ, что мнѣ в здѣшнемъ городѣ жить надоѣло, потому на каждомъ шагу здѣсь можешь ты видѣть какъ есть одно невѣжество и необразованіе. Для того я хочу переѣхать отселева въ Москву: А у насъ тамъ будетъ не чужой человекъ, будетъ затюшка Африканъ Савичъ“²⁾. Жениха для своєї дочки Торцов вибирає на свій смак і цілком задовольняється московським фабрикантом Коршуновим, згаданим вже поперед Африканом Савичем, бо в „здѣшнемъ городѣ“ „ниѣтъ ей ровни“, а сам він хіба „извергъ, что-ли, какой въ своемъ семействѣ“³⁾, щоб не бажати добра рідній дитині. Але тим часом він дуже непокоїться, щоб часом дочки не ославила себе перед московським женихом... „Ты, Любовь, у меня смотри, води себя аккуратно, а то женихъ-то, вѣдь, онъ московскій, пожалуй, осудить. Ты, чай, и ходитъ-то не умѣешь, и говорить-то не понимаешь, гдѣ что слѣдуетъ“⁴⁾. Дочка, звичайно, не в силі зрозуміти і скласти ціну його турботам: „Ты, дура,— по-батьківському навчає Любу Гордей Карпич,— сама не понимаешь своего счастья. Въ Москвѣ будешь по-барски жить, въ каретахъ будешь ѣздить. Одно дѣло—ты будешь жить на виду, а не въ этакой глуши; а другое дѣло—я такъ приказываю“⁵⁾ егорушка за Торцовим примічає таку ж саму зміну, як і Омелько за своїм хазяїном: він „такой сердитый, что бѣда“⁶⁾. Коли ж „гнилая фантазія“ „модаи заниматься“ після сварки з Коршуновим втрачає, нарешті, в очах Гордея Карпича свою привабливість, він ніби зовсім не той стає: „теперь я сталъ другой человекъ“⁷⁾, хвалиться він.

1) Ibidem, ст. 47.

2) Ibidem, ст. 53.

3) Ibidem, ст. 80.

4) Ibidem, ст. 70.

5) Ibidem, ст. 54.

6) Ibidem, ст. 3.

7) Ibidem, ст. 81.

Торцов і Боруля, як ми бачили, часто виявляють однакові пориви і бажання ще й до того майже однаковими словами і в однаковій формі, часто трапляються у них однакові вчинки та аналогічні становища, але, не вважаючи на все це, вони зовсім різні типи, в яких відбиваються самостійні художні шукання обох письменників. Боруля не якійсь собі нестриманий запаморочений добродій, що легковажно, під впливом порожніх хвастощів, біжить за витворами „гнилої фантази“ своєї, а в повному значінні цих слів „слабий на дворянство“ чоловік, як правдиво і дотепно висловлюється про його одна з другорядних дієвих особ комедії—Гервасій. Не сама по собі нерозважлива пиха і випадкові впливи нових знайомих примушують його здобувати собі дворянства. Прислухайтеся тільки до його слів, в яких криком кричить великий біль од пережитої глибокої зневаги і щоденних образ маленької, але живої людини, свідомої своєї людської вартости. „Ох, діти-діти!—каже Мартин.— Як би ви знали, як то хочеться бачить вас хорошими людьми, щоб ви не черствий хліб їли... Як би то знали... тоді б ви зрозуміли, що батьки не вороги вам... От трохи погримав, а вже й жаль!... Воно ж, дурне, дума, що я їй ворог! Ворог за те, що вигягаю з мужачества“¹⁾... А що відповів Боруля на доччин докір: «не любите ви мене... вишхаєте з дому?»— «Я? тебе не люблю? Господи! Душу свою готов тобі віддати!— з глибокою мукою душевною каже він.— Для кого ж я побиваюсь, як не для вас? Послухай мене, доню моя: краще білий хліб, ніж чорний, краще пан, ніж хам! І батькове око, як прийдеться умірять, закритється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої унуки дворяне—не хлопц, що не всякий на них крикне: бидло! теля! Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бути, усіх бояться, усіх лічить вищими від себе! І дай Бог, щоб ти не знала; а я всього поспробував і знаю»²⁾. І цілком зрозуміло, чому Мартин Боруля не уявляє з себе тільки копії з Гордея Карпича: І. К. Тобілевич не якийсь собі звичайнісенький, хисту позбавлений наслідувач, а справжній художник, котрий, коли працював над своїм Борулею, то, використовуючи світовий мотив, перед творчими очима мав не тільки літературний зразок—Торцова А. Н. Островського, але поруч з ним ввижався йому і безталанний, ошуканий в своїх найкращих сподіванках шляхтич Карпо Тобілевич, рідний батько автора. Позначене, засвоєне з книги перегоріло і перетопилось в ідентичальному творчому процесі, припало шаром нових життєвих вражівнів і вилялось в оригінальний утвір. Звідси ця свіжість і соковитість фарб у І. К. Тобілевича, ця безпосередність і кольоровість пестаті Мартиня Борулі.

Палажка; жінка Мартиня Борулі, не одною своєю рисою нагадує Пелагею Єгоровну Торцову. Може, не випадково тут і те, що й зветься во-

¹⁾ Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 320.

²⁾ Ibidem, ст. 325—326.

ни однаково. Героїня І. К. Тобілевича—жінка добра, сердечна, любить дітей своїх дуже і до старовини щиро прихильна. „Годі, старий!—каже вона чоловікові в останній дії. — Слава Богу, що дворянство згоріло!.. Тепер будемо жити по старосвітськи“¹⁾... Така ж сама і Пелагея Єгоровна і так же таки й старовину вона любить: „Я, матушка, люблю по-старому, по-старому... да, по нашому, по-русскому“²⁾... Палажка взагалі хоч і енергійніша і самостійніша за героїню А. Н. Островського, але відносно до чоловіків у них однакові. «А почну батькові казати, — отверто признається жінка Борулі, — щоб не видумував нічого, щоб жив по старовині, — то закричать, затопа ногами, почне читати мені якісь бумага про дворянство, за туркає мене, зачиркає, зіб'є з пастелику»³⁾. Розмови Пелагеї Єгоровни з Гордеєм Карпичем дають такі ж самі наслідки: „Модное-то ваше да ны вѣшнее, я говорю ему, каждый день мѣняется, а русскій-то нашъ обычай испоконь вѣку живетъ! Старики-то не глупѣй насъ были. Да развѣ съ нимъ сговоришь, при его же, голубчикъ, крутомъ-то характерѣ“⁴⁾. В справі шлюбу обидві матері підтримують дочок і оддають свої симпатії женихам хоч і неможливим і неродовитим, але таким, що припали до серця їхнім дітям. Микола, з погляду Палажки, бажаний зять: „поштывий, добрий і хазайський син“⁵⁾. І Пелагея Єгоровна про Мітю майже такої ж думки: „Парень-то такой простой, сердцемъ мягкій и меня то-бы, старуху, любилъ“⁶⁾.

Марися, донька Борулі, також трохи нагадує Любов Гордеевну. Проста і скромна, розумна і здатна дуже і глибоко любити дівчина, вона, вирости в інших, ніж дочка Торцова, умовах значно самостійніша, незалежніша, коли рівняти її з цєю останньою, уміє обстояти за себе і не попустить зневаги і наруги над собою. В такій великій в її особистому житті справі, як шлюб, Марися спочатку пробує, коли не переконати, то хоч ублагати батька, зачепити і вплинути на його батьківські почуття: «Не губіть мене, не топіть мене — я у вас одна!» — „Не віддавайте мене заміж за того жениха, що приїде з города: я його не люблю, я за нього не хочу“... — «Віддайте мене за Миколу»⁷⁾. Тільки «тим часом» Марися ніби слухається наказів батька, що проти бажання дівчини оддає її заміж за нелюба, але остаточно і на віки коритися його волі не увіходить в її плани: «щоб не сердить батька, я тим часом покірствую»⁸⁾. Женихові вона просто в вічі щиро

1) Ibidem, ст. 351.

2) А. Н. Островскій „Полн. собр. соч.“, т. II, ст. 38.

3) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 317.

4) А. Н. Островскій. «Полн. собр. соч.», т. II, ст. 7.

5) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 300.

6) А. Н. Островскій. «Полн. собр. соч.», т. II, ст. 65.

7) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 318.

8) Ibidem, ст. 326.

каже: „Я за вас не хочу заміж, то татко мене силують, а я вас не люблю“¹⁾)... «Люблю другого, йому слово подала й не розлучить нас ніхто—хйба могила, а за вас я тоді вийду заміж, як у Спасівку соловейко заспіває!»²⁾. На пропозицію жениха Націєвського поцілуватися Марися енергійно, з перцем одказує: «Цього ніколи не буде! Мені легче випить оливи з мухами, ніж вас поцілувати!»³⁾. Любов Гордеевна, ми знаємо, зовсім инакше поводитьсь, опинившись майже в такому самому становищі. Для неї воля батька має рішуче значіння і вона щиро кориться тому, що „тятенькѣ угодно“. І Люба пробує ублагати Торцова і прихилити його на свій бік: „Тятенька! Я изъ твоей воли ни на шагъ не вийду. Пожалѣй ты меня, бѣдую, не губи мою молодость!“—„Я приказу твоего не смѣю ослушаться. Тятенька! Не захоти ты моего несчастья на всю мою жизнь!.. Передумай, тятенька!.. Что хочешь меня заставь, только не принуждай ты меня противъ сердца замужъ идти за немилаго!“⁴⁾. «Коли хочите вы моего счастья, отдайте меня за Митю»⁵⁾. Коли ж Торцов й надалі не зважає на її благання, то Люба раз на завше кориться йому, не ховаючи в душі своїй бажання не виконувати батькового наказу: «Твоя воля, батюшка!»⁶⁾. „А теперь изъ воли родительской мнѣ выходит не должно. На то есть воля батюшкина, чтобъ я шля замужъ. Должна я ему покориться, такая наша доля дѣвичья. Такъ, знать, тому и быть должно, такъ ужь оно заведено изстари. Не хочу я супротивъ отца идти, чтобъ про меня люди не говорили да въ примѣръ не ставили. Хоть я, можетъ быть, сердце свое надорвала черезъ это, да по крайности я знаю, что я по закону живу, никто мнѣ въ глаза насмѣяться не смѣетъ“⁷⁾. І коли нелюб Коршунов каже Любі: «поцалуемся, барышня», то вона покiрно згожується: „если тятенькѣ угодно“,—і справді цілується з ним.

Наведених попереду порівняннiв досить для того, щоб літературна спорiдненiсть постатi Марисi з «Мартина Борулі» з Любою Островського була видна читачевi. Безперечно героїня з «Бѣдность не порокъ» виразно малювалася в уяві І. К. Тобілевича, коли він творив свою Марисю. Одначе, в цьому випадку наш драматург, в своїй творчості користуючись переважно з принципа контраста, трохи менше звернув уваги на однакові риси і виразніше підкреслив ті особливості, якими одрізняється українська селявська дiвчина од дочки великоруського купця. Крім того, ідеалізація Островським своєї Люби відповідно до слав'янофільських тенденцій І. К. То-

1) Ibidem, ст. 328.

2) і 3) Ibidem, ст. 329.

4) А. П. Островський. „Поли. собр. соч.“, т. II, ст. 54.

5) Ibidem, ст. 79.

6) Ibidem, ст. 54.

7) Ibidem, ст. 65.

білевичу зовсім чужа зосталася і через це Марися у нього вийшла реальнішою, правдивішою і живішою від свого прототипа.

Микола у Карпенка-Карого не досить ясно змальований або, певніше сказати, ледве тільки в загальних рисах накреслений, але всетаки також лишає після себе деяке вражіння схожості з Митею Островського. Ми уже згадували, що обох їх характеризують Палажка і Шелагея егоровна майже однаковими словами.

Женихи, — Напівеський у Тобілевича і фабрикант Коршунов у Островського, — по своїй вдачі не схожі один на одного, але спроба порівняння їх знову ж таки має під собою твердий ґрунт: обидва вони ніби персонифікують ідеали того нового життя, якого прагнуть Мартин Боруля і Гордей Карпич; обидва в однаковій мірі, хоч і кожен по-своєму, байдужні до того, як ставляться Марися і Люба до їхнього сватання; обидва, нарешті, сваряться з батьками своїх молодих... У всіх цих випадках можна говорити про запозичення І. К. Тобілевичем у Островського тільки тих чи інших певних митивів, але, розроблюючи їх, український драматург іде своїм самостійним шляхом і лишається цілком оригінальним.

Мало позверхової схожості і між Гервасієм Гуляницьким з „Мартина Бороді“ і Любимом Торцовим, але І. К. Тобілевич, може, не без впливу Островського робить його речником думов, прихильником яких виявляє-себе і герой комедії: «Бідність не порокъ». Гервасій каже Мартинові: „Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профіскаєш і всетаки нічого не доб'єшся“¹⁾. Марне змагання за дворянство, з його погляду, має бути причиною всього лиха, що спало на Мартина, мов би з щедрої руки лукавої долі... „Повірь мені, Мартине, нічого з цього не буде, тільки хазяйство зведеш, дітей старцями зробиш і сам у бідности помреш“²⁾. І Любим Торцов на власному прикладі малює братові повчачу картину захоплення всякими модними новинами: „Посмотри на меня, вот тебѣ примѣръ — Любимъ Торцовъ передъ тобой живой стоитъ. Онъ по этой дорожкѣ ходилъ — знаетъ, какова она! И я былъ богатъ и славенъ, въ каретахъ ѣздилъ, такія штуки выкидывалъ, что тебѣ и въ голову не придетъ, а потомъ верхнамъ концомъ да внизъ: Вотъ погляди, каковъ я франтъ“³⁾.

Ми не будемо зупинятися на інших другорядних літвих особах з цікавих для нас тут творів: складаючи тільки фон для головних героїв і яскравіше підкреслюючи побутові деталі різного громадського оточення, вони для якихось ближчих порівняннів не дають відповідних приводів і міцних підвалин.

1) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). «Драми і комедії», т. 1, ст. 296.

2) Ibidem, ст. 348.

3) А. Н. Островскій. „Полн. собр. сочин.“, т. II, ст. 80.

Зазначимо, нарешті, ще одну рису, спільну комедіям: «Мартин Боруля» і „Бѣдность не порокъ“. Не раз в свій час літературна критика підкреслювала той факт, що Островський в „Бѣдность не порокъ“ так виразно і отверто, що всякому мусить бути це видко, виявив свої симпатії до слав'янофільства, в деякій мірі тенденціями його скувавши вільний лют своєї творчості. Співчутливе відношення до рідної старовини дуже помітне і в комедії І. К. Тобілевича. Висловлюється воно устами Палажки, Гервасія і ин. Гервасій, напр., твердо переконаний, що „по батьківському молитвенику тепліш молитися“¹⁾ і райть Степанові покинути марні змагання до „благородного“ життя і взятися „за прадідівське рукописло“²⁾. Правда, в українського драматурга не знати специфічних ознак московського слав'янофільства того часу, коли написано було комедію: „Бѣдность не порокъ“; швидче у нього виявляються народницькі тенденції в найширшому значінні цих слів, — тенденції, які вписали не одну цікаву сторінку в історію російської літератури і вплелі не одну чудову квітку в страдницький і заразом героїчний вінок поступової інтелігенції значно пізніше вже.

VII.

„Бурлака“, „Розумний і дурень“ і „Мартин Боруля“, — три п'єси І. К. Тобілевича, про звязок яких з певними творами А. Н. Островського була мова на попередніх стрінках, належать до початкового періоду його літературної діяльності. В драмах же і комедіях, написаних ним пізніше, впливи ці менше дають себе знати в наслідуванні окремим сценам, дієвим особам, мотивам, ситуаціям і в запозичуванні різних деталей, але в загальному напрямі творчості, що все так само укладається в рамках художнього реалізму, вони ще дуже виразно позначаються. Правда, і в цих пізніших творах Івана Карповича иноді зустрічаються подробиці, що, мабуть, навіяні великим російським драматургом. Можна знайти навіть цілі невеличкі сценки, джерело яких безперечно в п'єсах А. Н. Островського. Ось як, напр., вперше на кін виходить Копач-Банавентура в комедії: „Сто тисяч“, написаній вже р. 1890:

„К о п а ч. Ура! Тепер суд гласний, накриває жидків часний! Хе, хе, хе!
Не в і д о м и й. А ви разлі часний? Не похоже.

К о п а ч. Не та рожа? Ха, ха, ха!

Не в і д о м и й. Прощайте. Я навідаюсь опісля, бо у мене є діло до Смоквинова (нішов)³⁾.

Ця зустріч Невідомого з Копачем не може не викликати в пам'яті таку саму невеличку сценку з комедії: „Бѣдность не порокъ“ А. Н. Островського, ко-

1) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драми і комедії“, т. I, ст. 298.

2) Ibidem, ст. 345.

3) Ibidem, т. II, ст. 84.

ли вперше перед глядачами з'являється з своїми жартовливими примовками Любим Торцов:

„Любимъ Карпычъ (указывая! на Любовь Гордѣвну). Стой! Что за человекъ? По какому виду? За какимъ дѣломъ? Взять ее подь сомнѣніе.

Любовь Гордѣвна. Это вы, дяденька!

Любимъ Карпычъ. Я, племянница! Что, испугалась! Ступай, не бось! Я не докащикъ, кладу все въ ящикъ, разберу послѣ, на досугъ.

Любовь Гордѣвна. Прощайте (Уходитъ)“¹⁾.

І в більш дозрілий період своєї творчости І. К. Тобілевич, позичаючи у А. Н. Островського окрему рису, окремий штрих і наділяючи ним своїх героїв, як і його попередник і учитель, не розбрав, яким саме особам він буде прикинутий“²⁾. В комедії: „Сто тисяч“ Роман так висловлюється про Банавентуру: „Тільки під'їхав під крильце, а він зараз вскочив з фургона і почав кумедію приставлять: вірші читає, по турецькому, чи що балака“³⁾. А ось і Любим Торцов, літературна постать, схожа на Банавентуру хіба тільки своїм «скоморошествомъ», про самого ж себе повідомляє: „Сталь по городу скоморохомъ ходить, по копѣчкѣ собирать, шута изъ себя разыгрывать, прибаутки рассказывать, артикулы разные выкидывать“⁴⁾.

Зустрічаються,—і не зрідка навіть зустрічаються,—у І. К. Тобілевича і окремі фрази, ніби А. Н. Островським підказані: „Коли б мені тільки це діло виграти—годі! Буду в церкві що празника отгаку свічку ставить!...“⁵⁾; «тепер зубожіли, то це не порок»⁶⁾; «от грошики й ухузли»⁷⁾ і т. д. І таких дрібних рисочек, що свідчать про існування літературного спадкоємства між І. К. Тобілевичем і А. Н. Островським не тільки на самому початку літературної діяльності першого, багате можна вишукати на сторінках п'ятих томів „Драм і Комедій“ українського драматурга.

VIII.

Н. П. Кашин в своїх «Етюдахъ обь А. Н. Островскомъ» якось між иншим висловився, що великого російського драматурга літературні зразки тільки спонукували „на утворення тої чи иншої особи, а фарби, матеріял для неї він брав з своїх спостереженнів над життям“⁸⁾. І цілком відповідає цій окремій увазі і загальний висновок д. Н. П. Кашина в справі лі-

1) А. Н. Островскій. „Полн. собр. соч.“, т. II, ст. 25.

2) Н. П. Кашинъ. „Этюды обь А. Н. Островскомъ“, ст. 66.

3) Иван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драмы і комедіи“, т. II, ст. 128—129.

4) А. Н. Островскій. „Полн. собр. сочин.“, т. II, ст. 28.

5) Иван Тобілевич (Карпенко-Карий). „Драмы і комедіи“, т. I, ст. 12.

6) Ibidem, ст. 13.

7) Ibidem, т. II, ст. 96.

8) Н. П. Кашинъ. „Этюды обь А. Н. Островскомъ“, ст. 23.

тературних запозичувань А. Н. Островського. „Характер впливів у всіх випадках в більшій чи меншій мірі однаковий. Впливи ці обмежувалися на тому, що чужі твори наводили Островського на думку змалювати те чи інше з'явище околишнього життя, підказували йому ті чи інші характери, сцени, ситуації, мотиви. Але в обробленні всього цього наш драматург лишився цілком самостійним письменником: фарби для тих чи інших характерів, зміст його творів узяті з дійсного життя, що його оточувало“¹⁾. Існують певні і нехитрі підвалини для того, щоб це ж саме сказати і про І. К. Тобілевича. Література (і між всіма іншими авторами—А. Н. Островський) давала йому перш за все форму і була, звичайно, могутнім імпульсом в його творчості, але зміст для своїх творів український драматург брав переважно з життя рідного села: журба і радість, буденні турботи і звичайнісінькі мрії, шукання і досягнення, моральний занепад і просвітлення селянина відбирають на себе головну увагу в його драмах і комедіях. Однак, елементи літературної традиції і враження живої дійсності не виключають собою і третього фактора, од якого власне і залежить художня вартість творів нашого автора,—діяльності його творчої фантазії, що самостійно переробила і перетворила в нові образи об'єктивно даний літературний і життєвий матеріал.

А. Н. Островський в своїх творах, як відомо, мало звертав уваги на село. Хоч з боку людей, вихованих, як, напр., А. Н. Верстовський, на старих театральних традиціях, він і чув на свою адресу докори за те, що російська сцена, мовляв, «провоняла отъ полушубковъ Островскаго», але ці кожущки були не мужицького зразка. Через це виключну увагу І. К. Тобілевича, звернену на село і на життя селян, доводиться з'ясовувати не впливами його попередника учителя а в певній мірі традиціями українського театру і, головним чином, звичайно, умовами особистого життя письменника, що походив з української селянської чи близької до селянства родини. Про впливи цих останніх умов на творчість І. К. Тобілевича досить цікаві відомости подає д. С. Тобілевичева. „Само справжнє життя,—каже вона,—дало тоді і Івану Карповичу тему, на яку він написав свій перший драматичний твір під назвою «Чабан»,—а за ним і всі інші драми і комедії»²⁾. У І. К. Тобілевича завше було щире „бажання ріднитись з простим народом!—читаємо у того ж таки автора.—В полі на роботі, одягнений, як і вони, мав тут широке поле знайомитись з ним, ввійти в близькі стосунки і вивідати все, чим живе проста мужицька душа“³⁾. „Тут був „розумний“

¹⁾ Ibidem, ст. 279.

²⁾ С. Тобілевич. „Життя Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)“, „Літературно-Науковий Вістник“, кн. 9 за р. 1913, ст. 387.

³⁾ Ibidem, ст. 379—380.

і „дурень“, „Докуль“ і „Харитива“, „Калитка“ і „Копач“, „Свекруха“ і „Безталанна Софія“,—трохи далі пише та ж сама С. Тобілевичева.—Тут був „мот і примот“, як їх називав батько, брехун і підбрехач, хвастик і прихвостень, дурник і придурковатий,—всі одміни темних сторін людської породи, як на показ!“¹⁾ І всіх їх в найнатуральнішій позі схопило бистре око художника, котрий потім і оздобив ними свої драми і комедії, перенісши їх туди творчою фантазією в оновленому вигляді просто з дійсного життя нашого села. «Придивляючися в поліції до типів безпашпортних і бездомних бродяг, які по етапу відсилялися на „місто жительство“, Іван Карпович бачив там таких людей і чув такі оповідання, яких і через двадцять літ не міг забути. Між иншими він тут бачив старого, німчного салдата ще миколаєвських часів, який послужив йому темою для першої повісти: Безталанна. А через якийсь час в иншій партії бродяг впізнав і Софію Безталанну, дочку того старого, що, осліпши після пологу, утікла од свого лихого чоловіка і прийшла в город татка шукати²⁾. В відповідній літературі, крім того, наводилися навіть ймення певних особ, мистецьки перетворених в постаті, напр., Мартина Борулі (з комедії такої ж назви), Копача (з комедії: „Сто тисяч“), одного з мандрованих дяків-пиворізів (з комедії: „Чумаки“) і др.

Другим джерелом, що давало велику поживу творчості І. К. Тобілевича, як уже й попередю зазначалося, були безперечно літературні традиції, з котрих нас цим разом цікавлять тільки впливи А. Н. Островського, які були й на ділі найбільше значимі, рішучі і плодотворні, про що в один голос свідчать всі, хто зблизька знав українського драматурга. Не од кого ж, як од Островського саме бере свій початок змагання І. К. Тобілевича до художнього перетворення життєвої правди, до артистичного перероблення фактів околичної дійности без надмірного нахилу до сухого протоколізму і без утриваної біганини за дрібними і незначними деталями, що розраховані здебільшого бувають єдине тільки на дешевий ефект і без потреби застують читачеві головну дію п'єси. Під впливом того ж таки А. Н. Островського виробляється і остаточно прибирає певних ознак і форма його драм і комедій, яка робить зайвим традиційний поділ між цими ґатунками поетичних творів і дає „просто п'єси“. Тільки у того ж таки російського драматурга і міг запозичити І. К. Тобілевич виключний нахил до звичайних, буденних, сказати б так, сюжетів і уміння вкладати в уста своїм персонажам такі дотепні і натуральні вирази, таку кольорову мову і підказувати їм такі життєві змагання і бажання, вчинки і поведження. З того ж, нарешті, джерела його драми і комедії збагатилися деякими сце-

1) *Ibidem*, ст. 380.

2) *Ibidem*, ст. 386—387.

нами, дієвими особами, ситуаціями, мотивами, рисками, реченнями і иншими окремими художніми подробицями.

Карпенко-Карий учень Островського... Карпенко-Карий багацько засвоїв, позичив у свого учителя... Чи не може бути в таких наших увагах для декого великої спокуси з тривогою і сором'язливістю гукнути слідком за Ніцше: „Schlimm! Schlimm! Wie? geht er nicht—zurück?“ Але на такий занадто поверховий, і проїнятий безпідставною ніяковістю висновок про непевний крок і сумну помятку нашого талановитого письменника цілком слушно можна відповісти словами того ж таки німецького філософа: „Ja! Aber ihr versteht ihn schlecht, wenn ihr darüber klagt. Er geht zurück, wie jeder, der einen groszen Sprung thun will“¹⁾.

Справді, переважно у життя і в Островського І. К. Тобілевич старанно і пильно учився і багато дечого корисного для себе засвоїв од них. Одначе, він завше був і лишався учнем, що ніколи і ні перед ким не поступався своєю творчою самостійністю і займав позицію не нижче тих, од кого натхення на його плинуло, а поруч і нарівні з ними. Перш за все він не був звичайним фотографом скороминущих подій життя і не ставив собі завдання давати тільки правдивий, вичерпуючий і абсолютно безсторонній протокол того, на що сягала його спостережливість і увага, але помистецькому перетворював свої враження і переживання в оригінальні образи. Він безперечно наслідував і Островському... Але «так зване «рабське наслідування», копіювання, — як каже А. Пипін, — зустрічається лише на дуже низькому щаблі літературного розвитку або, в окремих випадках, у людей, зовсім позбавлених хисту, — найчастіше ж підлягання чужому зразкові цілковитим не буває; позичене пристосовується до свого ґрунту, перелицьовується на свої звичаї, оздоблюється місцевими рисами, бо й само запозичування робиться через те, що в чужому творові, або й цілому напрямку, зустрічають додатне для себе, і в переказі мимоволі, сами собою з'являються місцеві риси, фарби, спосіб вислову»²⁾ І. К. Тобілевич був визначним літературним талантом, і через це не тільки рабського наслідування навіть в перших його творах ми не помічаємо, але й цього елементарного змагання, перейнятого утилітарною метою пристосовувати до свого ґрунту і перелицьовувати на свої звичаї хоч і чуже, та нашим потребам відповідне добро, в них добачити не можна. Ні, він з самого ж початку своєї літературної діяльності відносно Островського, як і до инших своїх джерел, займає таку позицію, що пезичка, напр., у великого російського драматурга художніх форм і образів робиться одним з найближчих приводів виявити

¹⁾ Nietzsche. «Ienseits von Gut und Böse», Werke, Band VII, ст. 263.

²⁾ А. Пипінъ. „Вопросъ о западномъ вліяніи въ русской литературѣ,“ «Вѣстникъ Европы», кн. 10 за р. 1896, ст. 681.

і розгорнути всю силу і красу його власної творчості і додати їй свою пайку в готову вже скарбницю літературних типів, характерів, образів, настроїв, ситуацій, мотивів... Проти деяких наслідувачів А. Н. Островського (А. А. Потехина, В. А. Д'яченка, В. А. Крилова і ин.) було виставлено літературною критикою цілком слушне і справедливе обвинувачення за те, що вони, не зрозумівши художнього реалізму автора „Грози“, бачили в ньому тільки тенденційного побутового письменника з прокурорським нахилом й, ніби то йдучи пробитою ним стежкою, й сами звернули всю свою увагу на картання темних, гадких і ганебних з'явищ дійсного життя. Такого докору не можна кинути на адресу І. К. Тобілевича. Він був учнем А. Н. Островського, але учнем, вартим свого учителя, в кращих творах своїх лишаючись перш за все художником-реалістом, що не оддає на поталу якимсь стороннім завданням своїх естетичних шуканнів; він був наслідувачем А. Н. Островського, — наслідувачем, якого можна цілком і без жадного вагання зарахувати до школи драматичних письменників, утвореної основоположником російського своєрідного театру, — але спадщини од свого попередника він не обернув на мертві схеми та затерті шаблони, але поновляв і овіжав її оригінальними творчими надбанями. Він засвоїв дух, а не тільки мертву літеру починателя своєї літературної школи... Ja! Er geht zurück, wie jeder, der einen großen Sprung thun will.. І Карпенко Карий не тільки хотів і готувався, але й справді зробив таки цей більший крок на своїй ділянці, на своїй літературній постаті...

Київ, р. 1914.

Ф. ДУБИШЕВ.

Самостійне писання в школі.

(Вражіння і спостереження учителя).

I.

Мета самостійного писання в школі — навчити дітей невимушено, правдиво і логично висловлювати свої думки на папері. До цієї мети лежить довгенька і не зовсім проста дорога. Самостійне писання починається тоді, коли дитина запам'ятає всі літери і навчиться складати із літер окремі слова. З цього менту поволі, обережно і систематично учитель веде свого учня до того, щоб навчити його як найкраще викласти на папері свої думки. Поволі через те, що не можна ж молоду головку обтяжувати зовсім новою, незнайомою працею, до котрої треба цю головку ще привичаїть; систематично для того, щоб з усіх писань вийшов один довгий суцільний ланцюг, щоб ці писання не зостались окремими, незв'язаними до купи певною метою, маловартими кільцями розірваного ланцюга. Хіба мало бувало і буває

таких випадків, що учні багато пишуть, пишуть в школі і вдома, псують багато пер та паперу, а писати доладу і логично не вміють.

Пам'ятаю, це було р. 1905 в другій класі тодішньої міської школи в маленькому повітовому місті на Полтавщині. По міських школах тоді учні були досить дорослі і фізично та практично розвинені, бо чому ще не навчила школа, тому встигло навчити життя. Досить сказати, що часом учень третьої або четвертої класи знаходив собі дружину, кидав школу і брався хазяїнувати. І от в другій класі такої школи з таким складом учнів учитель дає самостійну домашню працю на тему: «Столь». Щоб допомогти учням в цій праці, до теми він додав ще й такий плян: «1. Части стола.— 2. Какіє бывають столы.— 3. Назначеніє столовъ».—Після цієї праці було загадано працю на тему: „Домъ“ і теж з пляном до неї: „1. Изъ чего дѣлають дома.— 2. Части дома.— 3. Назначеніє дома“.

Треба сказати, що в міську школу можна було вступати, скінчивши початкову школу, де дитина учиться три або чотири роки. За ці три-чотири роки вона стільки разів обдивлялась різні «столы» і «дома», що до другої класи міської школи для неї вони встигли втратити всяку цікавість. До того ж ще в першій класі міської школи учні цілий рік сиділи за переказами оповідань, байок і віршів і за цей рік вони досить вільно навчилися викладати думки на папері, коли кого не навчила цьому ще початкова школа. Давати таким учням подібні теми був великий гріх проти всякої системи. Вони не мали ніякої цікавості для учнів, зовсім не захоплювали їх і були до того нудні, що коли б можна було не писати, то ні один учень не схотів би писати на ці теми. В душі уже почувалась сила, мались де-які знання, хотілось би, може, все це виявити, хотілось творити, а тут на тобі тему: «Столь» — і боронь, Боже, написати не по згаданому плянові, — зараз же в журнал лізла непрохана прикра „двойка“. Нічого не поробиш, треба було писати, зневажаючи це саме писання. Не дивно, що в той час, коли методики так багато говорили про самодіяльність, така несистематичність педагогічної практики убивала ту саму навіть найменчу самодіяльність; про яку-небудь творчість тут вже не могло бути і мови.

Так цей учитель волік своїх звязаних, спутаних учнів до четвертої класи. Кажу, волік, бо не можна ж сказати, що він вів їх, коли учні могли вже ступати самостійно, але їм не давали ступати. Яка ж радість була для учнів, коли в четвертій класі російської мови навчав инший, молодий учитель. З першого ж разу він одкинув писання по певному плянові про столи, дома, коней і дав самостійну працю на тему: «Нашъ городъ». Спочатку учні були наче приголомшені цією темою. Обличчя стали переляканими, очі світались питанням всі почували себе так, як почувала б доросла людина, коли б її раптом поставили на ноги і сказали—йди, не на-

вчивши попереду ходити. Але на обличчях учнів щось маячило радісне, бадьоре. Всі почували, що це та праця, котру кожний зможе виконати і полюбити. Всі були дуже задоволені, коли учитель пояснив, як треба готуватись до праці: не треба, мовляв, мудрувати, а виїди на високе місце, виліз хоч би на каланчу або на дзвіницю, подивись на місто і напиши тільки те, що бачиш на власні очі, спочатку по частинам змалюй місто, а тоді скажи й про загальне вражіння від міста або, коли подобається, то навпаки. Всі були захоплені працею. Це особливо виявилось тоді, коли вчитель попросив на лекції прочитати в голос свої твори. Кожний з учнів хотів читати свою працю, і яке щастя освітлювало обличчя тих, хто мав змогу це зробити.

II.

Спочатку, коли учні вчаться писати літери і з літер скласти слова, їх захоплює самий механізм писання. Вони залюбки будуть навіть переписувати з книги. В цей час їх особливо задовольняє, коли вони самостійно напишуть те або инше слово. Коли ж вони зуміють із літер скласти слова, їм можна дати хоч би таку самостійну працю: „Що робить учитель, учень, шрець, кравець, дроворуб“ і т. ин.— Учням остається написати тільки дієслова. Цю працю учні підготовчої класи одної гімназії¹⁾ виконали так:

„Учитель учить. Учень учиться. Швець шие чоботи. Писарь пише. Крамарь торгує. Дроворуб рубает дрова. Трамвайный кондуктор продает квитки“. (Учень Маслів).

Дал ми дали працю, що складалась з окремих питань і на їх треба відповісти; але дати відповідь допомагають слова з самого питання. В „Українській граматиці“ І. Огієнка (ч. I, вид. р. 1918) на ст. 3 є малюнок села: „Край села“ і під ним такі питання: „Що стоїть край села? (хата). Що росте коло хати? (садок). Що росте в садку? (вишні, груші, сливи, яблуні й тополі). Що біліє ліворуч хати? (дорога). Куди веде ця дорога? (в село). Що росте за дорогою? (дві тополі). Який то стіжок стоїть за дорогою? (з сіна)» — На ці питання один з учнів написав так:

«Край села стоїть хата. Коло хати росте садок. В садку ростуть вишні, груші, сливи, яблуні й тополі. Ліворуч хати біліє дорога. Ця дорога веде в село. За дорогою росте дві тополі. За дорогою стоїть стіжок з сіна». (Напис. Маслів).

¹⁾ Щоб було зрозуміло, чого доводилось давати такі, а не инші теми, і хто виконував роботи на ці теми, треба зазначити, що все це творилось на лекціях української мови в одній Катеринославській гімназії, де значна більшість учнів або євреї, або зросійщені елементи, або чисті великороси. Селянських дітей зовсім мало. Багато таких учнів, котрі зовсім мало чули українську мову (підготовча класа) і по-українському, звичайно, не вміли говорити. Багато було й таких, котрі чули українську мову, але сами не говорять, траплялись й такі, котрі говорили якоюсь мішаниною української і великоруської мови і, нарешті, зовсім небагато таких, котрі говорять по-українському. Останніх чи й набереться відсотків десять. Треба ще зазначити, що в цій гімназії навчання української мови відбувалося перший рік, а чорез це зазначену працю охоче виконували учні не тільки підготовчої, але й першої класи.

В цій праці І. Огієнко допомагає учням тим, що додає одно або декілька слів відповіді, а решту учні можуть взяти із самого питання. Праця для учня, котрий тільки починає творити, не тяжка, а зате яке велике задоволення має він почувати, коли, скінчивши писання, прочитає його і побачить, що з окремих відповідей склався хоч і невеличкий, а всетаки власний твір.

Обидві наведені праці були написані учнями вдома. Раніш ніж давать другу з них, ми запропонували учням в класі написати подібну ж працю. Для неї взято було із тої ж книжки І. Огієнка тему: «*Бусель, або лелека*» (ст. 6). Спочатку учні розказали, хто бачив бусла, де бачив, де він живе, де мостить гнізда, що їсть, куди летить на зиму, коли прилітає до нас і т. д. Після цього були прочитані питання з книжки, учні давали відповідь на кожне питання, а один з їх писав ці відповіді на дошці. Написано було таке:

«Бусли прилітають до нас весною. Вони мостять свої кубла на клунях, на деревах. Бусли їдять жаб, змії та риб. На зиму від нас вони летять в вирій. Як вертаються бусли, то вони завжди потрапляють на старе гніздо. Бусла у нас називають чорногоуз, боцян, або лелека».

Для учнів це була нова праця. Вони з великою охотою давали відповіді, кожний з них поривався писати на дошці, але особливе задоволення було у всіх тоді, коли прочитали написане і побачили, що вийшов невеличкий твір про бусла. Таке зацікавлення, таке задоволення власною творчістю є міцна основа успіху й поступу в навчанні.

Далі ми скорочували допомогу і давали більший простір самостійності і самодіяльності учнів в домашніх працях. На згадану тему: „Край села“ учні вдома написали такий твір:

„Край села¹⁾.—Край села стоїть хата. Коло хати росте садок. В садку ростуть вишні, груші, сливи, яблуні й тополі, ліворуч хати біліє дорога, ця дорога веде в село, за дорогою росте дві тополі. За дорогою стоїть стіжок сіна²⁾ (Нап. Маслів).

Тема: „Край села“ має те значіння, що в книзі на цю тему дається малюнок. В попередній розмові з учнями треба тільки устно розробить її, а потім розказать, як писати твір вдома. Праця на цю тему була у нас першою працею, коли треба було словесними фарбами змалювать малюнок.

По тій же книжці І. Огієнка (ст. 13) учні, відповідаючи на питання, написали такий твір:

«На полі.—Батько та мати встали ще вдосвіта. Вони збудили дітей. Всі рушили зараз на поле. Маленька яринка дитинку гляділа. Всі співдві сіли обідати. Діти жалілися, що потюмилися. На це батько шуткували. Всі на поле³⁾ жито жали». (Нап. Маслів).

1) Твори учнів я навожу так, як писали сами учні, з усіма помилками.

2) Другий учень на цю тему написав так: „Край села —Край села стоїть хата. Коло хати росте садок. В садку ростуть вишні, груші, сливи, яблуні й тополі. Ліворуч хати біліє дорога. Дорога веде в село. За дорогою стоїть стіжок з сіна“. (Напис. Шульте).

3) Замість „на полі“.

Треба додати, що останнє речення самостійно, з власної фантазії учня додане до малюнка. В книзі останнє питання таке: „А що їм батько на це казав?“ Учень написав: „На це батько шуткували“. Але це учня не задовольнило, він переглянув всю свою працю з початку і до краю і ясно уявив собі, що всі працювали, а уявивши це, й написав: „Всі на поле жито жали“¹⁾.

На ту саму тему другий учень писав так:

«На полі.—Батько²⁾ встав ще вдосвіта. Вони збудили дітей. Вони рили зараз усі на поле. Вони жито жали на полі. Маленька Яринка гляділа дитину. Вони стали опівдня обідати. Вони жалилися батьку що потомилися. Батько шуткувал». (Нап. уч. підгот. класи Браїловський).

На тему: „На полі“ я прочитав в класі один кращий і один лихіший твір. Взагалі домашні твори учнів учитель повинен прочитати в школі в голос перед усіма учнями класу. Здебільшого треба читати кращі твори, щоб дати зразки гарної творчості, але щоб навчити учнів свідомо уникати хиб, яких спочатку досить багато, треба прочитати хоч один і лихіший твір і спитати учнів, які вони помітили хиб в цьому творі. Коли учні самі не зауважать хиб або зазначають їх неявно, то учитель повинен гарненько пояснити справу..

Такі твори, котрі складаються із писаних відповідей на загадані питання, приходилось писати учням другої і навіть четвертої класу на початку навчання української мови.

Так, в другій класі, після підготовчої бесіди, була дана тема: „Історія парти“. До теми додані були такі питання: „Як жилось в лісі високому дубові? Хто прилітав до його весною і що робив? Що розказував йому що ранку вітер? Хто вночі сміявся йому і привітно кивав з високого неба? Хто прийшов у ліс серед зими? Що він зробив з дубом і куди його повіз? Що він зробив у місті і що вийшло із дощок?“—Учні в класі писали твір і у одного з них він вийшов такий:

„Історія парти.—Дубу в лісі жилось дуже гарно. Весною до його прилітали пташки, мостили гнізда і співали йому свої пісні. Що ранку йому розказував вітер все те що діється на землі. Вночі сміялись йому зорі і привітно кивали з високого неба. Серед зими прийшов у ліс дроворуб. Він зрубав дуба і повіз у місто. Там він роспиляв його на дошки, і із дощок вийшли гарні парти.“ (Напис. уч. 2 кл. Кислий).

¹⁾ Часто бувало, що учні в творах додають дещо від себе таке про що учитель зовсім не згадував і не натякав. Зайві додатки, звичайно, треба одкидати, але раніш варто подумати, що примусило учня зробити цей додаток. Коли додаток має на меті закінчити малюнок, то він може тільки порадувати вчителя, бо показує, що праця захопила учнів, що вони уже виявляють власну творчість і що скоро можна перейти до цілком самостійних творів без питань. Можна сказати взагалі, що всяка розумна самостійна творчість учня повинна тільки радувати вчителя.

²⁾ Випущено: „та мати“.

Після такого ж попереднього розроблення в школі один із учнів 2 класу вдома написав по питанням такий твір на тему:

„Весною.—В початку березня сонце починає гріти все душе і душе. Сніг росте і снігова вода стикає в річку. Весною люде ходять; веселі. Веселі люде ходят того що стало тепло“. (Напис. уч. 2 кл. Кислий).

До цього твору були такі питання: «Як починає гріти сонце в початку березня? Що робиться з снігом, і де дівається снігова вода? Які ходять люде весною? Чого люде ходять веселі?»

До теми: «Наша гімназія» були додані такі питання: «Чого ми ходимо в гімназію? Коли ми приходимо сюди? Коли починається молитва? Коли починаються перші уроки? Чому ми учимось в гімназії? Де міститься наша гімназія? Що є в гімназії? Із чого все це зроблено?»—Один із учнів 3 класу написав на підставі цих питань такий твір:

„Наша гімназія.—В гімназію ми ходимо учитись. Ми приходимо в гімназію в вісім годин ранку. В вісім с четвертю годин ранку починається молитва, а в пів девятої години ранку починаються перші уроки. В гімназії ми учимся познавать мир Божий. Гімназія наша міститься на розі проспекта і Крестової вулиці. В гімназії є парти, катедри і лампи. Парта і катедри зроблені з дерева, а лампи з стекла“. (Напис. уч. 3 кл. Мельніков).

Тема: «Літнім вечером на селі» була широко розроблена в школі з учнями 2 класу. Учні вивчили вірш: „Садок вишневий коло хати“ Т. Г. Шевченка, а після цього їм були дані такі питання: «Де працюють селяне літом з ранку і до пізнього вечера? Де живе скот цілий день? Коли селяне і скот вертаються додому? Що роблять селяне, повернувшись з поля? Що роблять вони зараз після вечері? Чого зараз же після вечері селяне лягають спати?»—На цю тему вийшов такий твір:

„Літнім вечером на селі.—Наші селяне працюють зранку і до пізнього вечера на полі ¹⁾. Скот живе цілий день на папі. Селяне і скот вертаються до дому пізно вечера. Селяне як повертаються з поля, то вечеряють. Після вечері всі лягають спочивать. Селяне зараз же того лягають спочивать, що вони працювали цілий день.“ (Напис. уч. 2 кл. Магидов).

Раніш ніж писати твір на тему: «Літній дощ», учитель довго провадив з учнями розмову про літню спеку, її вплив на людей і рослини, про вагу в такі дні роси й туману, про переддощові прикмети, про те, як утворюється дощ, про його значіння для всього живого. Після цього учні записали такі питання: «Як пекло сонце цілий тиждень? Що робилось з водою в річках, морях та на поверхні землі? Де була пара літнім ранком та вечером і куди піднімалась вдень? Що було, коли пари набралось багато?»—На ці питання відповідаючи, учні написали такий твір:

«Літній дощ.—Цілий тиждень сонце пекло дуже жарко. Вода в річках, морях та на поверхні землі випарювалась у пару. Літнім ранком та вечером пара була по над землею як туман, а в день піднімалась в гору і збиралась там у хмари. Коли пари набралось дуже багато, пішов дощ, загримів грім і заблискала блискавка. Всі люде поховались у хати, а вівці теж собі у вівчарню зібрались. Всі поховались, тіке ростення жадно збирали каплі дощу». (Напис. уч. 3 кл. Мельніков).

¹⁾ Замість «на полі».

Треба сказати, що учні 3 класу, котрі писали цей твір, фізики ще не вчили, того то туман, хмара, пару уявляють так, як уявляють собі це всі, хто знайомиться з цими природними з'явищами на підставі своїх вражень. Пара по їхньому—це те, що ми бачимо над самоваром, коли він кипить; туман—це пара, котра стелиться над землею і котру ми бачимо, а хмара—це пара, котра піднялась вгору і котру ми теж бачимо. Прийшлося коротенько і популярно пояснити згадані з'явища відповідно до наукових вимог.

По питанням можна писати твори на самі різноманітні теми, а заразом, звичайно, і на малюнкові теми.

Учні 4 класу гімназії мали у себе читанку: «Стежка додому» (ч. II Катеринослав, 1918 р.). На ст. 98 в цій читанці є малюнок. Учні розглянули уважно його і розказали, що тут намальовано. Після цього записали такі питання: „Що намальовано посеред малюнка? Яка вода в річці? Як тече вода? Що вона нагадує? Що росте на берегах? Що тут пасеться? Що сидить коло самої води? Що розіслалось над усім цим“.—Відповідаючи на такі питання, учні написали:

«Малюнок.—Посеред малюнка намальована річка. Вода в річці чиста і прозора. Тече вона дуже тихо і спокійно. Ця вода нагадує чисто, незаплямовано дзеркало. По берегам річки росте високе дерево. Не дуже далеко от дерева пасеться одна корова, а далі спочивають дві. Коло самої води сидять дві людини. І над усім цим розіслалось чисте блакитне небо». (Напис. уч. 4 кл. Мочонов).

В тій же таки четвертій класі, в відповідь на питання: «Коли провадяться останні іспити? Що почувають ті, котрі їх не витримують і через віщо? Що вони роблять літом? Які бувають літом розумні розваги?»—мали ми такі, напр., твори, що потроху отбивають в собі вже і індивідуальні риси авторів:

1. **«Літом.**—Останні іспити провадяться в кінці травня. Ті учні, котрі витримують іспити почувають радість, а ті котрі не витримують іспитів сумують. Учні, котрі витримують іспити почувають радість того, що до кінця вчення зосталось менше, все літо вони будуть свободні і обрадують своїх батьків, а ті учні, котрі не витримують іспитів сумують, того що до кінця вчення зосталось стільки же, літом вони не будуть свободні і не обрадують батьків. Літом учні, котрі витримують іспити помагають батькам, учать дітей, а ті котрим прийдеться витримати іспити учаться. У учнів бивають і розваги: їзда на велосіпедах, на конях, на лодках і інші розваги.» (Напис. уч. 4 кл. Мочонов).

2. **«Літом.**—В кінці травня провадяться останні іспити. Після іспитів одні учні веселі, інші сумні. Ті учні, котрі витримали іспити почувають радість, а ті котрі не витримали іспитів, сумують. Перші почувають радість, бо вони будуть свободні все літо, а другі не зможуть ні погуляти, ні обрадувати своїх батьків. Літом інші учні учать своїх братів та сестрів. Літні розумні розваги бувають: катання на лодці, велосіпеді і інші розваги». (Напис. уч. 4 кл. Вейлісон).

3. **«Літом.**—Останні іспити для учнів провадяться в кінці Травня О, як радіють учні, котрі витримали іспити! і як сумують ті, котрі остались на другій рік в тому-ж класі. Ті котрі витримали іспити радіють того, що їм допіро можна гуляти, і що вже ближче до скінчення вчення, а ті, котрі не витримали, сумують, що лишній рік треба вчитись, що вони відстали від своїх товаришів, і що їм треба все літо заніматись. Селянські учні, приїхавши до дому, помагають батькам працювати на городі і в полі, а городські учні вчать сво-

їх братів та сестер, щоб вони в осени поступили до школи. В свободні часи учні ходять в ліс по ягоди, та гриби, купаються в річці, їздять на човні і ловлять рибу». (Напис. уч. 4 кл. Маслів).

Коли ми порівняєм всі наведені зразки творів на тему: «Літом», то побачимо, що учень, котрий писав другий з цих зразків, був більше зв'язаний питаннями, ніж два інші. Останньому з них (Маслову) питання не заважали вносити чимало ліричного елемента.

Про роль і значіння питань треба сказати що це ніби ті клітки, по котрим вчать писати діти на перших порах. Коли дитина навчиться скоро і вільно писати, клітки їй будуть заважати і того то їх треба одкинути. Те саме треба сказати і про питання і їх значіння для складання самостійних творів. Поки діти сами не зв'яжуть до купи кількох речень, бо ще не привчилися логично думати і писати або не знають гаразд самої мови, як це було з учнями, твори котрих тут наводяться, то їм треба давати писати твори по складенім наперед питанням. І то, даючи теми для таких творів, завжди треба нагадувати учням, що вони можуть обмежуватися коротенькими відповідями на питання тільки в такому разі, коли ніяк їм не обійтись без цих питань. Коли ж на ту чи иншу тему хтось зможе й самостійно написати твір такого змісту, який накреслюється в питаннях, то хай пише: до цієї самостійности учитель повинен ставитись з найбільшою повагою. Коли учні в класі списують для себе питання, то перед цим знову ж таки завжди треба казати їм, що хто зможе написати твір без питань, то тому не треба й переписувати їх. На лекціях, правда, ніколи не було так, щоб хтось з учнів не переписував накреслених для роботи питань, а вже вдома один тримається було їх менше, а другий більше.

Такі уваги, такі застереження вчителя про те, що учні можуть самостійно писати твори, коли почувують себе на те здатними, мають велике значіння, бо вони дають волю тим учням, котрі чують в собі стільки вже сили, що не потребують великої чужої допомоги; навпаки, вони будуть підтримкою для тих учнів, котрі без допомоги вчителя не зможуть ступити й кроку. Далі, твори, написані після такого застереження, виявлять, о скільки розвинулись творчі сили учнів і покажуть учителеві ту стежку, якою він повинен іти, щоб далі допомогти розвитком цих сил.

III.

Коли учні остільки навчилися писати, що могли зовсім самостійно скласти декілька речень, ми давали їм невеличкі зовсім самостійні твори. Темами для таких перших творів були вигуки, напр.: ой! ох! гав-гав! Вони найкраще зворушують душу дитини, зрозумілі їй, коротенькі, і до кожного вигука дитина може що-небудь додати. Це ті умови, без котрих не можна творити.

Для учнів це буде нова праця, і того то треба в класі показати, як її виконувати. Учитель бере, напр., тему: „Ой!“ і питає учнів: що можна написати на цю тему? Учні мовчать. На обличчях здивованість і питання—не розуміють. Треба допомогти питаннями: коли кажуть—ой?—Відповідь: коли що болить.—Тепер пригадайте і розкажіть випадок із вашого життя, коли прийшлося вам сказати—ой. Спочатку обличчя замислені, потім підносяться одна рука, друга, третя і пішли... Обличчя сяють, кожний учень бажає розказати випадок із свого життя, коли йому довелося сказати: ой; всі хвилюються, просять дозволу розказати. Учителеві приходить за-спокоювати, прохати держати в голові пригадане, поки буде можливість розказати. Один учень розказує на загадану тему, а учитель записує на дошці, виправляючи помилки в словах і коректуючи незграбні вислови. Досить записати оповіданнячко одного або двох учнів, а далі давати нову тему. Така спільна класова праця учням дуже подобається. Тема цілком підходить до їхнього розвитку, кожний з їх найде що сказати на цю тему, а тут ще й учитель допомагає написати гарне оповіданнячко. Треба бачити задоволення того учня, від котрого записано оповіданнячко. коли учитель скінчить і прочитає його всій класі. Це оповіданнячко його власне, це він утворив його, це він його творець, автор. Можна записати таких ще один-два твори. Учень говорить, учитель записує на дошці, коли ось раптом дзвонять на перерву. Дзвінок буває ніби неприємною несподіванкою для учнів і, коли твір не скінчений, вони просять учителя затриматись, щоб скінчить роботу. Така лекція дає велике задоволення і учителеві, творцеві лекції, і учням, маленьким творцям, що обробляють запропонований їм учителем матеріал.

На одній такій лекції нами було записано на дошці кілька оповіданнячків такого змісту:

I. „Ой!“—Одного разу я хотів полізти на комору. Я почав лізти, спіткнувся і, упав на камінь. Я розбив собі голову і зразу закричав: ой!“ (Роск. Гольдштейн).

II. „Гав, гав, гав!“—Одного разу я ходив по вулиці. На мене напав собака і почав гавкати: „гав, гав, гав!“ (Роск. Шудьга).

III. „Бов, бов!“—Я пішов у церкву. Там сторож дзвонив у дзвін: бов, бов, бов!“ (Роск. Шульте).

IV. „Бов, бов!“—Одного разу я йшов через село. Тут горіло де-кільки хат і у церкві дзвонили бов, бов, бов!“

Наведу ще одно більшеньке оповіданнячко, що було записане в звязку з темою: „гав, гав!“

«Наша собачка.—У нас був один собака. Його звали Боб. Він завжди бігав за кішками. Коли йому скажеш—кішка, то він поглядає на покрівлю, біжить по драбині і лізе на горіще». (Роск. Домніч).

Після вигуків ми давали окремі слова, як от, напр.: упав, сковзався, купався,—а далі й ясно зазначені теми—цілі речення. Такі класові твори живво пишуться у всіх класах, але найкраще виконуються в молодших, де вихо-

дять коротенькі оповіданнячка. Що старша класа, та оповідання виходять довші, і тут, звичайно, працює тільки той учень, котрий розкаже свою пригоду. Решта ж учнів тільки слухають, далі робиться їм нудно і рухливіші з їх починають заважати праці. Що старша класа, та рідче треба давати в класі таку роботу. Можна записати на дошці одно довгеньке оповідання і, коли увага і цікавість учнів зменшиться, то решту лекції краще використати на те, щоб діти тільки розказували, а записувати на класовій дошці не варто. Таке оповідання про яку небудь пригоду буде мати велике значіння для розвитку розмови у дітей.

Учитель, записуючи оповідання на класовій дошці, звичайно, ніколи не поспіє за учнем. Після одного або двох речень приходиться прохати його почекати, поки розказане буде записане. Головним чином, це записування і відбирає час. Для учня, котрий розкаже оповідання, записування має ту користь, що, коли учитель пише, він продумає далі ті речення, які має сказати.

Наведу ще кілька зразків таких класових творів учнів другої класи.

I. За що я дякував своєму товаришеві.—Був в мене товариш. Ми з ним пішли гуляти у садок. Він рвав ягоди, а я лежав під вишневим деревом і читав читанку. Коли він нарвав ягід, то підійшов до мене і угостив мене ними. За це я йому подякував.“ (Розказ. Панченко).

Це коротеньке оповіданнячко одібрало на записування мало часу і учні прохали ще записати хоч одно оповідання на цю ж саму тему. Друге оповідання було таке:

II. „За що я дякував своєму товаришеві.—Одного разу я з своїм товаришем пішов на річку купатись. День був сонячний. Сонце дуже пекло. Небо було безхмарне. Ми роздяглись, почали купатись і почали один перед одним хвастатися, хто краще плаває. Я плавав плохо, і того товариш сміявся надо мною. Мені стало соромно, і я з усієї сили почав бовтатись руками і ногами. Течія мене несла, але я цього не примітив і думав, що добре плаваю. Мене однесло в „бочаг“ і я почав потопати. Тут мій товариш замітив, що зо мною робиться щось незвичайне, приплив до мене, вхопив за чуба і спас, витягнувши мене на беріг. За це я йому подякував“.

Останнє оповідання вийшло довге, але воно так зацікавило учнів що вони почали прохати затриматись після дзвінка, щоб скінчить його. Зараз же, коли їм було дозволено вийти на перерву, трохи не всі вони підійшли до оповідача і почали розпитувати: де це було? хто був товариш? злякався чи ві? Після цього декотрі почали й собі розказувати про свої пригоди. Видно було, що тема захопила учнів, і коли після цього їм дати класову або домашню самостійну працю, то вони покладуть немало сили, щоб праця вийшла як найцікавіша і була як найкраще висловлена.

Перше з наведених цих двох оповідань було розказане учнем без допомоги учителя. Під час записування другого оповідання було помічено, що учень нічого не згадує про обстанову дії. Прийшлося нагадати, що оповідання буде кращим, коли зазначить, в який день сталася пригода.

Після цього учень зараз же додав: „День був соняшний. Сонце дуже пекло. Небо було безхмарне».

Крім таких творів, коли на загадану тему один учень розказує оповіданнячко, а учитель речення за реченням пише на клясовій дошці, велике значіння для розвитку творчих сил учнів мають самостійні праці, котрі складаються не одним, а всіма учнями класи. Учитель дає тему, напр.: «Мама» і, коли вона зрозуміла учням (учитель, котрий систематично працює з учнями завше може знати, чи тему зрозуміють учні, чи матеріал для неї треба розробити в попередній розмові), він прямо питає: що можна написати на цю тему? Коли для учнів ця праця нова, вони несміливо підносять вгору руки, кожний починає говорити своє. Досить спитати трьох-чотирьох, а иншим разом шістьох учнів, щоб було з чого вибирати. Коли учитель може додати щось краще, ніж придумали учні, він каже своє, але про вартість сказаного треба порадитись з учнями. Ухвалене гуртом речення учитель пише на клясовій дошці, а потім творчість таким же чином провадиться далі. Під час такої праці учителеві приходится напружувати сили, щоб заспокоїти учнів. Кожний із них думає, що він придумав найкраще, і того то всі просять учителя спитати, вислухати їх, а жвавіші підходять з піднесеною вгору рукою до самого вчителя і просять хвилину уваги уділити неодмінно їм. Частенько приходится заспокоювати учнів і райти, щоб кожний тримав в пам'яті придумане, поки його не спитають. Коли висловлять свою думку три або чотири учні, то більшість класи з цих думок уже починає шукати кращу. Учитель весь час речення за реченням записує на клясовій дошці кращі думки і, коли твір скінчиться, читає учням записане.

В першій класі гімназії на одній з таких лекцій учні утворили таке оповіданнячко:

„Мама. — Мама сиділа коло коляски і ридала. Вона думала, як її чоловік пропадає на війні. Невеликий син сидів коло вікна і жалісно дивився на страждання матері. Підійшовши до матері він спитав:

— Мамо, коли тато прийдуть з війни?

— Сину мій, — відмовила ридajući мати, — мабуть тато наш зовсім не вернеться з бою. Тим часом хтось постукав у двері. Коли одчинили двері, то побачили, що це був тато. Всі були дуже раді.“

Творчість буйно іде тоді, коли діти гарно уявляють собі те, що вони творять. Але цього замало: можна й гарно уявляти собі який-небудь образ, але цей образ не цікавить творця і зовсім не зворушує його душі. Тоді творчість іде мляво і самий твір виходить блідий. Через це треба ще, щоб і сама тема зворушила душу творця.

Під час творення оповіданнячка на тему: „Мама“ видно було, що образ мами захопив учнів і вони так гарно уявляли собі справу, що, здава-

лось, ніби бачуть цей образ на власні очі. Навіть ті учні, котрі звичайно бували безсловесними, підносили вгору руку і висловлювали свої, часом досить гарні, думки.

Наведений допіру твір учні почали без допомоги учителя. На запитання учителя, хто що може сказати на цю тему («Мама»), учень, здатний до драматичних поривань і висловів, почав: «Мама сиділа коло колиски і ридала.» Початок був дуже влучний. Він зворушив учнів і зразу ж утворив образ мамі. Ніхто не хотів висловлювати іншої думки, всі згожувались, щоб було записане це речення. Один з учнів, правда, поспробував було поправити: не ридала, а плакала,—але всі підняли лемент: не плакала, а як раз саме ридала. Так і записали. Наприкінці всі побажали, щоб скінчилось гарно. Так і зробили. Всі були дуже задоволені, коли скінчили твір і один з учнів прочитав його в голос. Деякі з учнів під час перерви не вийшли навіть з класу, записуючи з дошки собі цей твір.

У першій рівнобіжній класі на цю ж саму тему вийшов інакший твір. Тут обстановка була зовсім інша. Перше ніж давати тему, учитель в попередній розмові кількома питаннями (як ми відносимось до мамі? чого ми любимо маму?) заставив учнів зазначити відносини дітей до матері і причини їх. Після цього була загадана тема. На питання, що можна написати на цю тему, один з учнів зараз же підніс руку і почав: «Нема нічого кращого в світі, як мама. Вона нас дуже любить, виховує і працює для нас». Видно, що попередня розмова зробила вплив на напрямок думок дітей; у них утворився під впливом її інший образ мамі, ніж в першому разі. Цей образ був не всім ясний і того то не всіх зворушив. Хлопчик, котрий почав творити, був чистенько одягнений, вимитий, причісаний. Видно було, що любов матері і її ласка частенько спадали на цього хлопця. От через віщо такий образ, який малювався хлопцем, був трохи суб'єктивний, і багатенько було й таких учнів, котрі не уявляли собі матері такою. Коли учень сказав перше речення твору, більшість його товаришів згодилась прийняти його, бо нішого не було; і не було, мабуть, через те, що попередня розмова дала певний напрямок праці. Решта учнів до цього початку поставилась байдуже. Але тоді, коли учень сказав друге речення, то деякі з них виявили навіть ворожість до того образу матері, що накреслювався уже цими двома реченнями. Дійшло до того, що, коли було сказане друге речення: «вона нас дуже любить»,—один з байдужих спитав скептично: «А ти знаєш, що вона тебе любить, ти певен в цьому?» Видно було, що цей учень не так часто бачить ласку матері, а може буди й інші обставини, котрі примусили його неймовірно поставитись до материній любові. Цього разу оповідання творила частина класу, а друга хоч вороже

ставилася до того напрямку, в якому складався твір, а хоч байдуже слухала, як творили другі учні. Твір вийшов такий:

„Мама.—Нема нічого кращого в світі, як мама. Вона нас дуже любить, виховує і працює для нас. Коли ми хворі, вона цілі ночі дивиться за нами, а коли ми вядуємо, то вона радіє. Коли нас спіткає лихо, то мама оборонає. Коли нема чого їсти, то вона останній кусок оддає нам, а сама голодає. Вона життя своє готова відати за свою дитину.“

Перший твір складався далеко жвавіше ще й того, що це був продукт чистої фантазії, яка у дітей дуже розвинена; при складанні ж другого твору треба було подумати про добродійства матері. В першому разі деякі учні частенько додавали од себе такого, що стоїть далеко від дійсности, тоді як в другому разі діти весь час напружено думали і не відходили від дійсности.

Жвавіше іде праця, коли учні пишуть епізодичні твори. Це можна сказати і про твори, писані окремими учнями, і про спільні класові, зразки котрих я оце зараз навів („Мама“). Ось через віщо на початку навчання треба давати теми для самостійних творів вигуки, окремі слова, а далі такі речення, щоб учні з приводу них могли розказати який-небудь епізод з свого власного життя.

Важче даються учням малюнкові твори. Це, мабуть, того, що діти не звертають уваги на деталі краси природи, задовольняючись загальним враженням. Ось чого, коли приходиться писати малюнковий твір, учні наводять мало прикмет малюнка, а здебільшого висловлюються загальними фразами: було дуже гарно, мені дуже подобалось і ин. Коли учні, напр., третьої класи спільно писали малюнковий твір на тему: «На полі весною», то спочатку всі подумали, потім один із учнів почав: „На полі дуже гарно“. Всі згоднісь записати на дошці це речення, але далі ніхто не додавав свого. Здавалось, що цим: дуже гарно—було сказано все і тільки питання: що ж гарно?—вивело учнів знову на шлях творчости. Вони зазначили дві-три прикмети, але треба було учневі вдруге сказати таку загальну фразу, як „дуже гарно“, щоб учні знову перестали думати і творити. В такому разі приходиться виводити учнів з тісного заулка на ширший шлях питанням: що ж саме гарного на полі весною?

В тій же третій класі, коли спільно писали твір на тему: „На Проспекті зімовим вечером“, один з учнів почав: «На Проспекті зімовим вечером дуже гарно». Після цього „гарно“ учні витримали паузу, не знаючи, що сказати, і тільки після запитання: що ж гарно?—вийшов такий твір:

„На Проопекті зімовим вечером.—Сніг блищав під промінням повного місяця. Будявки кидали од себо велику тінь. Світ ліхтарів бороняв із світом місяця. Часом набігала хмара і закривала собою місяць. Теплий легенький вітрець ледві-ледві дихав і чуть-чуть гоїдав голе гілля дерева“.

Малюнкові твори,—як спільні, так і поодиноких учнів—пишуться швидче і краще, коли в попередній праці розібрати з учнями той малюнок, про кот-

рий їм прийдеться писати. Напр., перше, ніж дати тему: „На полі весною“, можна питаннями заставити учнів пригадати поле весною, звернути увагу їх на окремі його прикмети: чи є сніг на полі в квітні місяці? де він дівся? що є на полі замість снігу? що можна почути весною такого, чого ніколи не чули зимою? і т. ин. Після такого попереднього розроблювання теми писання самого твору іде легко.

Коли учні не бачили тої речі, про котру мають писати, то і підготовче розроблювання теми тут мало допоможе. Тут одно тільки треба—показати річ в натурі і підкреслити всі її особливости. Коли учитель хоче, щоб учні написали твір на тему: „Поле весною“, треба показати їм в натурі поле весною і звернути увагу на його особливости, на всі деталі, на яких діти часто не зупиняються зовсім. Перед тим як писати твір на тему: „Ранком на Дніпрі“, треба вивести дітей ранком на беріг Дніпра, показати всі прикмети малюнка і розказати про значіння Дніпра для місцевих мешканців і для всієї України. Такі екскурсії, звязані з якою-небудь метою, будуть дуже продуктивними, бо ця мета, напр., бажання написати твір як найкраще, заставить учня напружити всі сили, щоб звернути увагу на прикмети речі і затримати їх в пам'яті. Не треба боятись частих екскурсій. Треба вести учнів із села в місто, із міста в село, в музеї, книгозбірні, на заводи, фабрики, в поле, в ліс, на город, на подвір'я до зразкового господаря, і велику користь дадуть такі екскурсії. Вони, знайомлючи дітей з життям, готують державі свідомих громадян. І знайомити з життям треба не по моделях, а просто йти в гущину самого життя і там спостережати його серед усіх складних його обставин. Але часто буває так, що учні підуть в екскурсію, подивляться поверхово, хто на що схоче, зморяться і вернуться додому втомлені і незадоволені, почувавши даремність такої екскурсії. Щоб екскурсія була корисною, треба зуміти її використати як слід. Крім того, що екскурсії знайомлять дитину з життям, вони дають їй той матеріал, з котрого людина буде творити все корисне як для себе зокрема, так і для громади або й для людскости. Треба завжди дбати, про те, щоб цей матеріал був як найясніший і виходив з першого джерела.

Цілком самостійні твори учням дуже подобаються і вони прикладають усі сили, щоб ці твори вийшли як найкращими не тільки по змісту, а і з зовнішнього боку. Для цього вони часто пишуть твір на окремому папері, прикрашають його квітками і вищими малюнками. На правопис вони звертають найменше уваги. І що менші учні, то більше буде помилок з цього боку. Але учитель психіками не повинен залякувати дитину, бо все це з часом усунеться.

Корисно, а часом і необхідно буває, давати для твору кілька тем. Напр., коли дамо тему: „Ой!“, то, певно, знайдуться учні, котрі не змо-

жуть нічого написати на цю тему; тоді можна ще додати інші теми, напр.: „Заболіло“, „Забився“ і ин., але всі приблизно одного змісту або й зовсім різні по змісту, напр.: «Няв», «Ко-ко-ко» і т. ин.

Учням підготовчої класи були загадані дві теми: „Наша кішка“ і „Наша-собачка“. Більшість учнів уподобала першу тему, на котру й складено було такий твір:

I. «Наша кішка.—Був в мене товариш таї звали його Василь. Одного разу пішов я до нього в гості а в його була кішка, таї народила вона кішчаток. Він каже мнї бири собі одно кішчатко взяв я його таї повіс до дому. Накормив я кішку а вона залїзла на лїжку таї заснула. А тоді була у мене канарейка стояла вона на вікні в клітці. Одного разу всі ми свїдали та я почув що щось стукнуло. Побіг я таї побачив що канарейка лежить на підлові, а кішка біля неї. Ударив я кішку, а вона навтьоки. Через тиждень канарейка околїа, а кішку за це я вигнав з дому». (Напис. уч. підгот. кл. Кривін).

Цей твір — гарно написана історія кішки—взагалі коротенький, але для учня підготовчої класи він чималенький. Ростягся він на цілїх трьох сторінках звичайного шитка, а для такого учня написати три сторінки великими, як горобці, літерами річ не легка. Тут багато граматичних помилок, вони в часом будуть меншати, поки не зникнуть й зовсім, зате як умїло і зручно вибрано все головне, щоб ясно намалювати всю коротеньку історію кішки.

Наведу для порівняння ще кілька творів на цю саму тему:

II. «Наша кішка.—Одного разу я пішов на двір, коли чую коло мене хтось нявчить я обернувся і забачив маленьку кішку я взяв зараз кішку й пішов до хати. Після принїс молока і вона почала їсти. Я збігав за маткою, щоб було кішці на чім спати. Через довге время кішка піросла та стала дуже гарно ловити мишей». (Напис. уч. підгот. кл. Маслів).

III. «Наша кошечка.—Коли була у нас кішечка її звали букет, от один раз букет піймав мишу і коли я хотїв одняти мишу, то вона завурчала і стала втікати і я стал надганяти коли я догнав то вона стала нявчать... Няву! няву! няву!..» (Напис. уч. підгот. кл. Шульга).

Ці три твори на одну тему я навїв як зразки перших цілком самостійних творів на загадану тему. Останній з них має багато хиб граматичних і стилістичних, як от: «вона завурчала і стала втікати», наче б то миша завурчала і стала втікати, тоді як це робила кішка. Такі хибн як логичні, так і граматичні треба пояснювати всїй класі.

IV.

Для того, щоб навчить дитину докладно, ясно і логично переказать чужі думки, можна давати писати й перекази. Стара російська школа на Україні зовсім забивала голову дітей такими переказами. Вона давала їх далеко більше, ніж того треба було, давала, не думаючи, для чого дає. А діти писали, спочатку з цікавістю, а далі ці перекази так набридали, що писали їх задля того тільки, аби збути з рук працю. На випускних іспитах в початковій школі загадували написати переказ, прочитати і сво-

Іми словами переказати яке-небудь оповідання і випускали учня нездатного написати хоч сякого-такого маленького листа. Про розвиток творчих сил дитини ця школа зовсім не дбала. Самий матеріал був чужий для нашої дитини, в більшості взятий із великоруського життя, а до того російська мова ще більше прикрашувала цей матеріал в чужі, далекі наші дитині кольорі. Тут знають хату, коня, клуню, а їм кажуть про якусь ізбу, якої зовсім не бачив і через те зовсім не знав, про лошадь, рігу, щі і т. ин., і т. ин. Пригадую такий випадок. Сестра, старша від мене, училась в початковій школі. На мій погляд, вона на дуже багато випередила мене. Хоч їй було 9 років, а мені 7, але ж вона ходила в школу, а я ні. Через те я пильно прислухався до всього, що вона читала в голос, розпитував, що то має бути: вурдалак, ріга, ізба, і вона пояснювала все, як могла. Ріга це повітка, де сушать хліб. І я уявляв собі звичайну українську повітку, але як там сушили хліб, я не міг уявити, бо бачив, що, коли наш селянин сушить снопи, то виставляє їх на сонце, а не складає в повітку. Ізба, казала сестра, це по великоруському так зветься хата. І я уявляв собі нашу мазану хату з призьбою, підведеною жовтою глиною, і думав, що це по нашому зветься хата, а по великоруському ізба. Коли я почав ходити в школу, то учителька так само пояснювала нам ці назви, так що я ще певніший був, що знаю, що таке ріга, ізба і т. ин. Отже не дивно, що російська школа на Україні не тільки не розвивала творчих сил української дитини, а навпаки, приглушувала ці сили. Дитина, котра спочатку хапалась за науку, зустрівши нудоту в школі, одкидалась од неї і тільки дужі натури виходили переможцями над цією мукою, а не наукою, а дуже значна більшість школярів хоч зовсім кидала школу, як щось зайве або потрібне доти, доки не навчився писати так, щоб розписатись або кривульками записати дві три слова і невеличке число, коли це трапиться, а хоч училась, щоб можна було зробитись дрібненьким чиновничком, що живе двадцятим днем місяця, голодує гірше, ніж те середнє селянство, з якого він вийшов і хоч недалеко одійшов од цього селянства по загальному розвитку, але дивиться вже на його з великим призиством.

Не треба переказам надавати великого значіння, але не варто і одкидати їх зовсім, хоч би вже по одному тому, що на них дитина учиться правдиво, ясно і логично переказувати чужі думки. Крім того, перекази зацікавляють дітей уже тим, що це нова форма самостійного писання.

Перекази можна давати писати уже тоді, коли дитина пише відповіді на загадані питання. Напр., пише відповіді на питання, що роблять: учитель швець, дроворуб і т. ин. Але на початку треба давати відповідні коротенькі оповідання і до них додавати питання. Треба для переказу брати такі оповідання, щоб вони вичерпувались двома-трьома питаннями. Напр., ми взяли

оповіданнячко: „Кривий та сліпий“ («Рідне Слово». В. та М. Грінченки, ст. 71, Київ, 1917 р.) і в першій класі, де писали переказ його, учням були дані такі питання: „Куди дійшли кривий та сліпий? Чого боявся кривий і чого боявся сліпий? Що кривий сказав сліпому? Чи пристав на це сліпий і чи перебрили вони річку?“—Діти переписали читання в свої сшитки і написали вдома переказ:

„Кривий та сліпий.—Кривий та сліпий дійшли до річки. Кривий боявся щоб не впасти а сліпий не знав куди брести. Кривий сказав сліпому я сяду на тебе й буду тобі казати куди йти. Сліпий сказав гарно і вони перебрили річку.“ (Напис. уч. 1 класи Котельман).

Коли звернуть увагу на переказ і питання до нього, то можна бачить, що учень давав відповіді на питання. Хоч після того, як було прочитано це оповіданнячко, учням було зауважено, що хто зможе написати переказ без питань, той хай навіть не списує собі в сшитки їх. Таких, правда, не знайшлося, бо переказ цей був першим і страшно було ще одпливати од берега в це море невідоме, яким малює собі дитина невипробовану ще працю писання переказів.

Далі, звичайно, учитель дає плян оповідання і кілька питань, що коротенько вичерпують зміст оповідання. В третій класі, напр., учням додому було загадено переказ оповіданнячка: „Як вовки свиню нашу взяли“. („Рідне Слово“. Українська читанка. В. та М. Грінченки. Київ, 1917, Ст. 13) і до цього переказу були додані такий плян і питання:

«I. Хлопець бачить, як вовки тягнуть свиню.—Де стояв хутір? Чого багато було у лісі? Що робили вони у вечері? Що робив оповідач одного разу взімку? Що ходило в дворі? Що бачить оповідач? Що робить свиня, а що роблять собаки? Що оповідач закричав мамі?»

II. Мама ніяк не може спасти свині.—Що мама зробила і що каже? Куди вискочила мама і що почала робити? Як до цього віднеслися собаки? Що бачив оповідач? Чого собаки поховались під комору? Хто тільки був дома? Чого нікому було вовків прогнати і що вони зробили?»

Тут нарочито було поставлено учням багато питань, але, як і завжди, було зауважено, що вони можуть і зовсім самостійно писати переказ, не звертаючи уваги на питання. Одначе, всі учні керувались питаннями, і в одного з них переказ такий вишов:

«Як вовки свиню нашу взяли.—I. Хлопець бачить, як вовки тягнуть свиню. II. Мама ніяк не може спасти свині.

Наш хутір стояв коло ліса. В лісі було багато вовків. Вовки в лісі у вечері вили. Одного разу взімку хлопець дивився в вікно на двір. У дворі ходили дві собаки. Хлопець бачить, як собаки взяли свиню за вуки. Свиня кричить, а собаки тягли свиню с двора.

Хлопець закричав мамі, що собаки тягнуть свиню с двора. Мама подивилась в вікно і каже, що то ні собаки, а вовки. Мама вискочила на двір і почала кликати собак. Собаки не озивались. Хлопець бачив, як собаки поховались під комору. Собаки поховались під комору того, що вони боялись вовків. Дома був тільки хлопець та мама. Того що дома тільки були хлопець і мама, то нікому було прогнати вовків і так вони забрали свиню.» (Напис. уч. 3 кл. Шепелев).

Порівнюючи написаний переказ з питаннями, ми бачимо, що учень, хоч і не написав питань, але керувався ними, даючи на їх відповіді. Деякі відповіді, як от хоч би на питання: що ходило в дворі, дані неправдиво, бо на подвір'ї ходила свиня, а написано дві собаки. Це показує, як забувається учнем зміст оповідання.

Один з кращих учнів класу цілком тримався питань і переказ у його був написаний так:

„Як вовки свиню нашу взяли.—Наш хутір стояв біля лісу. У лісі було дуже багато вовків. Раз я вечером взімку сидів коло вікна і дививсь на двір. Ось у двір прибігли дві здорові собаки. На дворі бігала свиня. Собаки схопили свиню за вуха і потягли її на вулицю. Свиня не хотіла йти, а собаки її б'ють хвістами. Я закричав мамі, щоб вона врятувала свиню від собак.

Мама подивилась у вікно сказала що то вовки. А дома у нас нікого не було тільки я і мама. Мама вибігла на ганок і почала звати собак але собаки поховались під комору і не озивались, а мама і я не зужали прогнати вовків і не врятували свиню“. (Напис. уч. 3 кл. Мельніков).

Коли учні зможуть писати докладно переказ без питань, то після цього можна обличить їх, а давати учням тільки плян, котрий допоможе писати переказ, показуючи його послідовність. Коли для переказу дається довгеньке оповіданнячко, то краще завжди давати його плян, а як оповідання коротке, і дітям неважко запам'ятати його зміст, то можна не давати ні питань, ні пляну, бо в такому разі ніхто не буде ними користуватись. Зразками переказів без питань і пляну можна навести такі:

1 „Як треба жити.—Жив собі один чоловік. Був він дуже праведний. І такий старий, що вже діждав і правнуків. І всі його поважали і ходили до його за порадою. Прийшов час умірати старому. Позбирались коло його і свої, і чужі, всі плачуть, прощаються з дідом. Почав він з дітьми прощатися. Старший син заплакав, таї каже: «Тату, навчигь мене, як мені жити без вас на світі.» А старий, каже йому: «Як ти, сину, народився на світ, так ми всі раділи, а ти плакав. Живи так, щоб як деведеться тобі вмірати, так щоб усі ми плакали, а ти один радів.» (Напис. уч. 2 кл. Притула).

2. „Собака на містку.—Рябко найшов добронну кістку і побіг з нею до дому. До дому треба було йти через річку, а через річку була кладка. Рябко побіг по кладці і невароком глянув у воду. У воді він побачив другу собаку з кісткою. Рябко кинув свою, та кинувсь за другою, аж зирк і собаки з кісткою нема і своєї нема. Що в воду упало, то пропало.“ (Напис. уч. 3 кл. Мельніков).

Наведу ще два зразки переказів, коли учні користувались питаннями, але не цілком трималися їх. Перекази ці цікаві ще із того боку, що вони показують, як учні уникнуть власної мови. Учням було зауважено, що при переказах, де тільки можна, треба уникати власної мови, переказуючи тільки зміст її. Після цього застереження один з учнів написав такий переказ:

„Два купці.—Одному купцеві, торгувавшому залізом, треба було їхати в друге місто. Ось він і попрохав свого сусіда багатого купця, щоб він дозволив йому скласти своє залізо у його в коморі. Той дозволив і убогий купець поїхав. Сусід продав залізо убогого купця, а гроші взяв собі. Через кілька днів убогий купець повернувся до дому, та й пішов до сусіда за залізом. А той відповів йому, що його залізо миши поїли. На це убогий купець нічого не сказав, тільки важко вітхнув і пішов собі. На вулиці він побачив хлоп'ятко багатого купця. Він вхопив його і поніс до дому. Другого дні сусід стрів його на вулиці і каже йому про своє горе, що син його десь подівся. А убогий каже, що він бачив учо-

ра, як вийшов от нього, що його дитятко гралось на вулиці, аж де не взявся шуліка вхопив його і поніс. Багатий на це сказав, що як йому ні гріх глузувати з чужого лиха і що ніякий шуліка не зможе понести хлопця. Чому ж не зможе могли ж миші поїсти сто пудів заліза" на це відповів убогий купець. Тоді багатий купець покався перед ним і вернув йому його гроші, а другий купець вернув йому сина". (Напис. уч. 4 кл. Мочонов).

У другого учня цей же переказ вийшов скрізь з власною мовою:

«Два купці.—Жив собі один убогий купець; він торгував залізом. От треба було йому їхати в друге місто. Він прийшов до свого багатого сусіди-купця та й каже йому: „Мені треба їхати в друге місто, дозволь скласти в тебе в коморі мое залізо Купець дозволив, і убогий його сусіда поїхав. Тим часом багатий купець продав залізо, а гроші взяв собі. Приїхав додому убогий купець пішов до сусіда за своїм залізом. „Немає у мене твого заліза, миші зїли“—каже йому багач. Чоловік зітхнув, попросився і вийшов. На вулиці стрів він хлоп'ятко, сина багатого купця. Купець побавився з хлоп'ятком, взяв його собі на руки і поніс до себе. Другого дні стрів його на вулиці багатий купець і каже йому, що учора його син десь подівся. «А,—каже вбогий купець,—я бачив як твого сина вхопив шуліка. «Гріх глузувати з лиха,—каже тоді багатий купець,—як можна, щоб шуліка вхопив мого сина“. „Чому ж він не змог вхопити твого сина? Змогли-ж миші зїсти сто пудів заліза. Тоді багатий купець зрозумів все і каже вбогому: Не іди миші твого заліза. Я його продав і гроші тобі віддам“. А вбогий каже: «Ну, тоді твого сина шуліка не вхопив, він у мене і я тобі його принесу». (Напис. уч. 4 кл. Бейлінсон.)

Обидва ці перекази показують, що перший учень гарно зміє переказувати чужу мову, а другий уміє вживати власну мову. Заборонять вживати в переказах власну мову не можна, бо вона робить переказ кольоровішим, образнішим, помагає краще уявити дію, про котру мова мовиться. Переказування своїми словами власної мови робить переказ короччим і допомагає учневі в тім разі, коли він забув власну мову, але пам'ятає її зміст. От для чого часом, правда, дуже рідко, можна попередити, щоб в загаданому переказові учні не вживали власної мови, а подали тільки її зміст.

Наведу ще зразок легенького для переказу і не складного по плану оповідання, котóre учень переказав так:

„Чотири бажання.—Була зіма. Микола на санках до-схочу накатався з крижаної гори і на кониках по замерзлій річці. Прибіг до дому веселий і дуже задоволений і сказав своєму батькові, що він бажав би щоб зіма була завше. Батько записав це бажання в свою записну книжку.

Прийшла весна, Микола до-схочу набігався по луках за метеликами і прибігши до дому вдоволений, сказав батькові, що весна найкраща частина року, і він бажав би щоб весна була завше. Батько записав і це бажання в записну книжку.

Коли пройшла весна і настало літо, Микола з батьком поїхали в степ. Цілісенський день, котрий був довгий, як рік, бігав Микола по степу, збирав гриби, перекидався в запашнім сні і прибігши до батька сказав, що він бажав би, щоб літо було цілий рік.

Коли прийшла осень і Микола до-схочу наївся яблук, та груш, він побажав, щоб осень була завше.

Тоді батько показав йому всі його чотири бажання". (Напис. уч. 4 кл. Мочонов).

Коли учні читають в класі з учителем яке-небудь оповіданнячко або учитель читає його їм для переказу, перед таким читанням в попередній розмові необхідно пояснити так або инакше ідею оповідання, допомогти учням самим пояснити цю ідею власними прикладами, щоб показати, скільки вони зрозуміли цю ідею. Напр., перед тим, як давати для переказу оповідання: „Чотири бажання“, учні відповідали на такі питання: Яка доба

року вам найбільше подобається? Через віщо?—Коли який учень сказав, що найбільше подобається йому весна, запитуеш, а кому найбільше подобається інша доба і через віщо? Наслідком цього буває те, що майже всі учні кажуть, що подобаються їм всі доби року, що кожна доба року має такі гарні прикмети, котрі заставляють її любити. Коли учні не наведуть гарних прикмет якої-небудь доби року, їм можна допомогти це зробити. Напр., зазначити, що осінь має не тільки холодні дощові дні, що в вересві випадає часом така ясна і гарна погода, з такими чарівними кольорами і таку навиває задуму, що ніколи нічого подібного в жадну іншу добу року не буває. Але ж щоб зима подобалась, треба, щоб у людини було що одягти і чим витопити в хаті. Інакше зима буде ворогом для людини. Після цього не один учень може навести приклад, коли він під хвилимою задоволення думав, яка тепер гарна доба року. Коли учні наведуть такі приклади, то можна бути певним, що вони як слід зрозуміють оповідання: „Чотири бажання“. Тепер вони гарно складуть плян оповідання і гарно ж напишуть переказ. Щоб внести більше свідомости в переказ, учні можуть написати до його вступ, а після переказу висновок, коли він не буде зазначений у вступі. Напр., до переказу: „Чотири бажання“ учні можуть написати вступі, що кожна доба року має свої принади; що весна чарує своїм молодим життям, своїм теплом і ласкавим соняшним промінням бадьорить усе живе; що літо приваблює своїми плодами, котрі в цей час спіють, розвагами на теплім і чистім повітрі, на воді і землі, продуктивною працею в садках, степах, полях і городах; що осінь чарує своєю мнякою погодою, чарівними кольорами і тихо-задумливою красою; що зима возить на саночках, дає кригу і сніг, із котрого можна робить такі цікаві речі, як баба, гора, будинок, сніжки і багато іншого. Після цього можна написати переказ оповідання: „Чотири бажання“, а наприкінці зробити висновок, що дійсно хлопець побачив, що він сам похвалив усі доби року. Таке писання переказу, спочатку з широким попереднім розробленням теми з учнями в школі, а потім і без такого розроблення, коли учитель певен, що учні зрозуміють оповідання, запропоноване для переказу, покаже учителеві розвиток кожного учня. Крім того, така форма переказу, заставляє учня не тільки переказувати чужі думки, а й комбинувати все, що набралось у його з власного досвіду, з власного розвитку, щоб зробити вступ до оповідання і висновок із його. Це вже досить поважна праця і вона потребує великої самостійної творчости.

На закінчення ще раз зазначимо, що не треба переказам надавати більшого значіння, ніж вони варті. Треба завжди мати на меті розвиток творчих сил учнів. Треба учнів довести до того, щоб вони знали, що в собі має це оповідання, переказ котрого вони пишуть, який висновок можна з його зробити, щоб вони в своєму переказі зуміли скласти вступ і ро-

бити висновок з оповідання. Тільки в такому разі, коли кожний з учнів попробує виявити свої творчі сили перед класом (бо кожний з учнів може сподіватись, що його саме твір учитель прочитає в класі), коли кожний з них побачить, що приходить пригадувати всі відомості, які здобув він в школі, в житті або в книжках, і що ці відомості не даремно здобувались,— тільки в такому разі у його з'явиться цікавість до науки в школі і поза школою.

ДМИТРО ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Доісторичне минуле України.

Стоїть в степу могила
 Висока та крута,
 І туже і сумує,
 Немов та сирота..
     І спить у тій могилі
     Гривний моголів царь,
     Забутого народу
     Забутий господарь..
 І чорний степ навколо
 Безкраім морем спить..
 І тихо скрізь, лиш вітер
 Травою шелестять
 Та часом на могилі
 В сопілку гра вівчарь.

М. Чернявський.

І. Палеоліт.

Кожному з нас безумовно траплялося бачити серед безмежного степу німі високі могили, любуватись чудовими кравчидами, що круг них розлягають. Не в одного, може, в той час виникало питання, хто ж насипав ті таємні „могулі“, що заховано в них під важкою покрівлею, з якою метою насипано ці горби серед рівного безлюдного степу? І палка мрія, може, перенесла декого з нас в далеку минувшину, коли степ ще не чорнів смугами ланів, а густа тирса та сива ковила ще вигравали хвилястим морем під степовим повітрям і ховали в собі невідоме нам життя. Але солодка степова тиша та гомін одвічного свідка степів—вітру не могли в ті хвилини відповісти на наші запити, заспокоїти стривожену думку, дати відповідь на цікаві питання... На допомогу в цій справі міг би прийти почасти історик, котрий повів би нас в далекі часи, розгадав би загадку могил і докладно оповів про незнану нам бувальщину рідного краю.

Коли, спитаємо, вперше чути про людину на території сучасної України? Відповідь на це дає не стільки історія, котра оповідає про життя народів вже досить відоме по різних документах, скільки археологія, наука про

життя доісторичної, таємної людини, про котру ще не маємо певних відомостей, але котра лишила дійсні пам'ятки свого давнього побуту. За допомогою геології, антропології, історії та других наук археологія розглядає ті різні речі: каміння, кістки, знаряддя, вироби з каміню, дерева, кісток, глини, металів та ин., котрих багато знаходять по всій Україні й котрі не можуть належати нікому иншому, окрім давнього насельника краю—людини. Ці речі дають можливість уявити життя невідомого нашого прародича, з'ясувати його побут і тим хоч почасти розігнати темряву, що під назвою „доісторичних часів“ охоплює як найдавнішу нашу бувальщину. Таких посвідок доісторичного людського життя в межах сучасної етнографічної України знайдено велику силу. Вони маютья по всіх музеях України й їх що-року знову знаходять і несуть до тих же музеїв.

Що ж кажуть нам ці німі свідки, це загублене намиго таємного, але цікавого передісторичного життя? Яка їх давність, значіння, місце в буттю людности? Поскільки в них відбився розум людини, його умова культура?

На підставі згадалих наукових дісципліни нині можна зепевне сказати, що в межах сучасної України людина уперше з'явилася в так звану чвертичну, або після льодову добу. Тільки в шарах цієї доби—льосі, моренній глині, суглинках, алювіяльних намулах та пісках, знаходять уперше різне знаряддя й приладдя людське, різні речі, які могла виробляти зепевне тільки людина. В шарах попередньої доби—в третичну епоху таких річей в межах України, як і взагалі на просторі всієї Європи, не знайдено, хоч ще недавно деякі геологи виводили людину з третичної доби. Ця доба первісної людини в археології зветься палеолітом, або давнім кам'яним віком, бо найбільше від тих часів залишилось кам'яного знаряддя та кам'яних виробів. Це знаряддя й різні речі—кам'яні сокири, молотки, рубала, шкрібки, кінці стріл, списи, долота та ин.—дуже погано вироблені, бо людина спочатку довго ще не вмiла добре обробляти каміння й не мала для того гарного приладдя. Усі речі цієї доби зветься «відбивними», бо первісна людина виробляла їх з каміня, б'ючи камінь об камінь, викресувала з скель і т. ин.

Як побачимо далі, речі палеоліту дуже відрізняються від виробів заступної епохи—неоліту, або новокам'яного віку, коли людина навчилася штучно оброблювати камінь та кісту, почала шліхтувати та карбувати їх і навіть вживати орнаментів. Разом з кам'яними речами на місцях, де жила пралюдина, знаходять багато кісток давно вже щезлих звірів—мамута, пещерного ведмедя, носорожця, пещерної гієни, пещерного лева, овцебика, турів, а також і таких, що і за наших часів ще існують—олена, лося, зубра, кіз, сарн і др. В инших місцях знайдено зоду, сажу, вугіль, деякі вироби з дерева, а більше з кісток, невдало оброблені роги, шила, долота, списи, черепки простого, ще погано випаленого посуду і т. ин.

Ці археологічні здобутки свідчать, що в найдавніші часи людина була мисливцем і з цього жида. Користуючись звичайним камінням, вона уміла вбивати таких великих звірів, як мамут, зубр, ведмідь й ин. З'ївши м'ясо звіра, людина ласувала мозком кісток, розбиваючи їх камінням. М'ясо вона спочатку їла сировим, поки не навчилася здобувати вогню. Про використання вогню свідчить зола й випал посуду. Цей троглодит Німврод жив здебільшого коло річок, де й знаходять його стації, мешкав зимою в печерах, де жили й печерні звірі—ведмідь, гієна, лев, літом будував собі куріні на поверхні землі або над глибокими ямами. Для одяжі людина кам'яного віку користувалася, мабуть, й хутрами звірів. Цікаво, що серед знайдених кісток того часу зовсім немає кісток собаки, кішки, коня й других свійських тварин, які з'являються біля людини пізніше. Цікаво також, що більшість палеолітичних здобутків маємо не з могил, котрі належать до пізніших часів, а з печер по берегах річок та озер, з шарів, котрі за декілька тисяч років свого існування опинились під поверхнею. Що ж то була за людина перший населник України й усїєї Європи, в котрій знайдено найбагатіші посвідки палеоліту?

Антропологи доводять, що це вже була істота значно вища за найрозвиненіших малп. Ті кістки, що залишилися від палеолітичної людини (неандертальська печера), свідчать, що вона мала голову значно більшу за голову малпи, малорозвинені надбрівні дуги, справжні руки, котрими обробляла дерево, кістку та камінь, здобувала вогонь, глину та звіра, цеб то була справжньою людиною, *homo sapiens*, а не малпою. Ця людина уже мала первісну, вище з'ясовану культуру, на якій не спинилася, а почала швидко посуватися вперед.

Хоч посвідок життя справжньої палеолітичної людини знайдено, як вже згадувалось, більше в Західній Європі, але відомі вони й в межах України. Тільки наші українські здобутки належать, мабуть, до останніх часів палеоліту, коли він починав поступатися перед неолітом. Житлища (стації, або «стоянки») зазначених часів з силою усяких речей знайдено: 1) в Києві на Кирилівській вулиці на глибині 8 сажнів від поверхні; 2) на Полтавщині по річці Удаю (с. Гонці); 3) на Катеринославщині коло Кривого Рогу (Дубова Балка); 4) на Чернігівщині (с. Шаповалівка) в Котопському повіті; 5) на Поділля—коло Кам'янця (м. Студениць); 6) на Вороніжщині (с. Костенково); 7) на Харківщині по Дінцю, Ворсклі, в Волчанському повіті (с. Кочетки) і 8) на Кубанщині по берегах Азовського моря, по річках Кубані, Лабі й др. Крім того, кістки звірів палеолітичної доби, але без певних ознак людської обробки, знайдено в багатьох кутках Російської й закордонної України, напр., коло Азову та Таганрогу, по Міусу та Молочній, коло Лісічанську, Бахм. повіту, коло Одеси, Симферополя,

Новомиргорода, Кишиньова, в Донецькій басейні, в передгір'ю Карпатів, по Дністру, Серету, Пруту й др. Нам особисто траплялося знаходити кістки мамута, роги зубрів і оленів, зуби ведмедя й ин. по річці Дінцю та в пісках Великого Лугу (Олександрівський повіт).

Велика кількість таких кісток і дуже небагато речей справжнього початкового палеоліту міститься по музеях України: в музею Дідушинських у Львові, в мійських музеях Одеси, Київ, Херсона, Сімферополя, Кишиньова, Ростова, Харькова, в музеї Поля в Катеринославі, в військових музеях Новочеркаська та Катеринодара й ин., а також в Ермітажі в Петербурзі та Історичному Музеї в Москві, куди вивезено багато здобутого і на Україні.

Найцікавіші ж речі палеолітичної людини маються в Луврі в Парижі, в Британському Музеї в Лондоні, в Королівському Музеї в Берліні, в музеях Відня, Мюнхена, Будапешта, Праги і др. Що торкається часу, коли скінчився палеоліт, то спеціалісти говорять, що в межах України він існував ще за 6000—7000 років до Р. Хр., коли потроху настає неоліт, або епоха користування обробленим камінем.

Певна річ, що не маючи зараз перед очима на всій земляній кулі „первісної“ людини, ми не можемо уявити собі й його життя й нам незрозумілі такі, наприклад, з'явища, як міг наш беззахисний прародич, володіючи тільки необробленим камінням, вбивати великих звірів: лева, носорожця, гієну, зубра й ин. З другого боку, ми також не маємо можливості відповісти на багато питань про цю незнану людину, напр., чи мала вона релігію, культ, якою мовою балакала і т. ин. Тому то палеоліт найтемніша сторінка в історії життя людскости. Ми маємо небагато безсумнівних речей справжнього палеоліту, бо ці речі мало чим відрізняються від утворень природи, і взагалі до того, що видається за палеоліт, треба ставитись критично, з обережністю. В описах життя первісної людини також, звичайно, переважає фантазія, от хоч би на цікавій картині відомого Васнецова: „Кам'яний вік“, де бачимо характерні «кам'яні лови» в тогочасних обставинах. Перше проміння людської культури виразно починає відбиватись тільки в життю пізнішої людини неолітичної доби.

СКАЛКИ ЖИТТЯ.

ИЛЬКО КИРНОС.

1. Also sprach Kain.

Як гарно, як мило вдома по обіді, серед своєї сім'ї і приятелів відпочити після денних турбот, побалакати, посміятись безжурним, щирим, невимушеним сміхом. Тепер, коли тільки й чуєш про спекуляцію, дорожничу, «реквізіції» і „со святими упокой,“ такий сміх не крізь сльози та ще й

в іділчній обстанові якоюсь утопією в минулому здається. Але хіба у нас мало таких утопій: хліб, мануфактура, цукор, воля, чесність, приязнь, Україна, черевки... Ах, без кінця-краю життя складає реєстр таких утопій! Та часом, правда, зрідка і за великі гроші, підходимо до меж цих утопій і ми...

Оміливо і необязно дай, читачу, нам свою руку і ми тебе поведем, не вимагаючи жадної заплати, до однієї з утопій, що колись веселим сміхом звалась. Кинь журбу під лаву, коли не ввято її у тебе «на учот», і бери веселу книжку, яка рахується в книгозбірні урядовців Запорозької залізниці (при Управлінні) ч. 3022—„Палій.“ Д. Л. Мордовця.

Візьми цю книжку... Шкодувати не будеш... Але коли гадаєш, що Д. Мордовець, хоч і веселий був дідок, веселих річей про Палія понаписував, то помиляєшся Ні! Веселі тут власне ті нотатки, які пороблені рукою невідомого читача на полях і між рядками цієї книжки; вони їй надають вартости історичного документа...

Ось, наприклад, у передмові надруковано: „И если кто былъ истиннымъ виновникомъ спасенія русской державы, то это—малороссійскій народъ“, а коло цієї фрази дописано: „вреш, собака, только не хохлы“; або на сторінці 20 надруковано: «Плач,—каже,—спве мій, плач:—дорожче фіміаму, дорожче диму кадильного сльози сії пред Господом,»—і тут же рукою дотепного читача надписано: „а чтобы ты лопнул“. Або далі, на сторінці 25, надруковано: „Що се таке?—Що воно там повзе?“—і дописано: «хахлацкая литература».

Ці нотатки, мабуть, когось страшенно обурили і розпалили, наслідком чого маємо трохи гостру полеміку: „Тот дурак, кто делает надписи на этой книге химическим карандашом“.

Не знаю як на кого, а на мене ця «весела книга» зробила таке вражіння, утворила такий веселий настрій, що я без перестанку сміявся мало не три години. І через те, що це було на службі, то навіть „виговора“ від комисара чи якогось иншого начальства мав. Сміявся я й тоді, коли розгорнув сторінку 27, де надруковано: „Чого-ж ти злякалась? Хіба я такий страшний? Хіба татарин я?“—і дописано: «Хахол в 20 раз хуже татарина—он дурак и сволочь».

Ця нотатка мене трохи збентежила, сміх урвався. Хіба ж приємво раптом стати гіршим за татарина та до того ще дурнем та ще й „сволочью“?!.. Добре хоч і те, що тільки в 20 разів гірший. Могло б бути багато більше: скрізь тепер великі цифри в моді...

На сторінці 76 надруковано: «Де то ти, моя бурса квівська, ціцеронові промови проти Верреса, Катіліни?», а од руки дописано: «хахолъ не

суйся до Кателини и не ровняй свою Мазепу съ нимъ, то былъ великій человекъ, а твой Мазепа настоящая мазепа, обезьяна».

— Стійте, стійте, Кирносе, де ж, нарешті, обіцяний веселий сміх? Поки що коли й було що смішне, те тільки ваше привище...

— Квюсь, ошукав я тебе, читачу, але, певно, не я в цьому на тобі почин сьогодні зробив... Правда твоя, шляхів до утопій в минулому я не знаю, загубив їх давно. Через це то й трапилось, що завів я тебе в таке місце, де палеолітом тхне та предковичню мову чути.

Also sprach Kain...

Хроніка літератури і мистецтва.

Останніми часами починають доходити до нас потроху звістки про те, що робилося „по той бік“ на полі літератури і мистецтва. Звістки ці, правда, дуже випадкові і спорадичні і на підставі їх робити якісь загальні висновки, намалювати цільну картину руху, який переживає зараз наше письменство і мистецтво, викрити тенденції його, звичайно, не можна. Можна і повинно в нашому становищі збирати, хоч з запізненням (наші відомости з квітня місяця), тільки фактичний матеріал, що ми і маємо на меті робити, в мінімальній мірі задовольняючи цим цікавість тої частини нашого громадянства, якій завше близькими були кращі прояви нашої духовної культури. Отже до фактів...

● Харківське кооперативне видавництво „Рух“ випустило в світ *ілюстрований збірник, упорядкований С. Зарудним і Г. Михайличем і присвячений Богдану-Олександрю Зарудному, Л. Бочковському і Іс. Пугачу*, забитім р. 1918 в Київі більшовиками. Збірник складається з творів, листів і щоденників самого Зарудного та розвідок близьких до згаданих українських діячів людей.—Те ж саме видавництво друкує поезії *Я. Мамонтова „Вінки за водою“ і В. Алешка „Яр спід Пекових вій“ і театральний декляматор під ред. Л. Курбаса і М. Терещенка.*

● „*Літературно-Науковий Вістник*“ цього року виходив досить акуратно; перші три книжки з'явилися в свій час і тільки четверта книжки спізнилася через брак паперу; „*Шлях*“ після першої кн. припинився тимчасово. Зате з'являються нові журнали і часописи: „*Мистецтво*“, літературно-мистецький тижневик Української Секції Всеукраїнського під редакцією Гната Михайличенка і Михайла Семенка (ч. I вийшло в травні), орган наймолодшої генерації наших письменників і митців; „*Музакет*“, місячник літератури і мистецтва, орган тої самої групи наших літератів (кн. I друкується); „*Сіач*“, народній літературно-художній двохижневик,

орган Харківської України. Секції Всеукраїн. Літературного Комітету (ч. I друкується); „Земля“, неперіодичний альманах, присвячений розробленню і освітленню проблем наукового соціалізму і соціально-політичних питань сучасного життя, під редакцією колишніх співробітників газети: «Народня Веда» (кн. I вийшла); „Зшитки Боротьби“, ілюстрований двохтижневик під редакцією В. Єланського і Г. Михайличенка (ч. I друкується); „Прийдешнє-Грядущє“, двохтижневий журнал по типу товстих журналів, орган революційно-соціальної дискусії під ред. О. Залужного і Г. Михайличенка; «Громада», громадсько-кооперативний і літературний народний журнал, виходить тричі на місяць (вийшли ч. ч. I—IV).

● *Літературні і музичні новини.* Д. Загул виготовував до друку третю кн. своїх поезій; в Відні надруковано його ж переклад „Фауста“ Гете (вид. «Вернигора»); В. Коряк готує збірку статей „Східний Вандал“; Клим Поліщук виготовував до друку два збірники своїх творів: „Серед темряви“ і „Кривавим шляхом“ і закінчив роман в часів гайдамаччина „Кривавий шум“; М. Івченко друкує т. I своїх оповідань: «Веселі шуми»; В. Ярошенко виготовував до друку другу кн. своїх поезій; під його ж редакцією готується до друку колективна праця: Коротка історія української літератури; М. Жук редагує антологію української поезії; Г. Михайличенко і В. Єланський готують до друку книжку: „Культура пролетаріату“; Михайло Семенко виготовував до друку: „Ц'єро Мертвопетляє“ (футурізм), „В садах безрозних“ (поезії), „Поезофірв“ (поезії), „Весна“ (поезофізм ч. I), „Трагедія Онуч“ (футуродрама), „Найелі поезійки“ (поезії) і «Bloc-Notes (поезії)—і написав п'єсу „Ліліт“; П. Демущийкий скомпонував і видав „Наша дума, наша пісня“ та „Заповіт“, музика на слова Шевченка“; зараз він друкує „Третій десяток хороших пісень з репертуару охматівського народного хору“; В. Поліщук підготував до друку збірку своїх поезій; В. Підмогильний складає I т. своїх оповідань; місцевий український композитор Ф. Іванов працює над більшою музичною річчю, лібрето для якої складає В. Поліщук.

● Професійна спілка митців слова в Києві організує *Майстерню митців слова* для теоретичного і практичного студювання красивого письменства; там же заснувалися: *Льох мистецтва* письменниками молодшої генерації і загальна організація укр. літератів, поетів і акторів—*Мистецький Цех*; в Смілій на Київщині засновано художню школу і народню консерваторію (записалось 3000 чол.) і організовано українську групу, що дає вистави по селах; в Умані на Київщині поруч з російським і єврейським театрами утворено і український.

